

Державний комітет України
у справах національностей та релігій
Національний педагогічний університет
ім. М.П. Драгоманова

**ПРІОРИТЕТИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ
В ГАЛУЗІ СВОБОДИ СОВІСТІ:
ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ**

Збірник наукових матеріалів

П76 **Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті: шляхи реалізації:**
Зб. наук. матеріалів / Держ. ком. України у справах національностей та релігій,
Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова; Редкол.: В. Андрущенко ін. – К., Видавництво
«Світ Знань», 2007. – 180 с.

У збірнику розміщено матеріали круглих столів «Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті: шляхи реалізації» та «Актуальні проблеми соціально значущої діяльності релігійних організацій України». Розглядаються питання практичної реалізації державної політики у галузі свободи совісті; створення державою сприятливих умов щодо діяльності релігійних інституцій, які мають визначене соціальне спрямування (доброчинна та милосердницька діяльність, духовно-просвітницька та культурно-виховна робота); участь Церкви у морально виховному процесі, підтримка на державному рівні соціальної роботи релігійних інституцій.

Редакційна колегія:

Андрущенко В.П., д.філос.н., професор, академік АПН, Бондаренко В.Д., д.філос.н., професор, Закович М.М., д.філос.н., професор, Зязун І.А., д.філос.н., професор, академік АПН, Яроцький П.Л., д.філос.н., професор, Лубський В.І., д.філос.н., професор, Семашко О.М., д.філос.н., професор, Павченко В.І., д.філос.н., професор, Попов Г.Д., к.іст.н., доцент, Новиченко М.Р., к.філос.н.

Відповідальні редактори:

Волинко Г.І., Закович М.М., Попов Г.Д., Новиченко М.Р.

Відповідальні секретарі:

Дорога А.Є., д.філос.н., доцент, Любчик В.П., к.філос.н.

Рекомендовано до друку Вченою Радою Національного педагогічного
університету ім. М.П. Драгоманова.

ЗМІСТ

Розділ I

«ПРІОРИТЕТИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В ГАЛУЗІ СВОБОДИ СОВІСТІ: ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ»

ЗА МАТЕРІАЛАМИ КРУГЛОГО СТОЛУ

(25 травня 2007 р.)

Бабій М.Ю. Свобода совісті в Україні: формальність чи реальність	7
Бондаренко В.Д., Котлярова Т.О. Релігійно-церковне життя в Україні: особливості відродження та розвитку.....	13
Боряк О.П. Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті у світлі соціальної доктрини Церкви.....	42
Владиченко Л.Д. Етапи розвитку державного органу у справах релігій в Україні (XX-XXI ст.).....	47
Любчик В.П. Сучасні аспекти державно-конфесійних відносин в Україні	59
Новиченко М.Р. Повернення церковного майна як пріоритет державної політики щодо релігії та Церкви.....	69
Трофим'як М. М. Проблеми законодавчого врегулювання діяльності Церков.....	71
Яроцький П. Л. Особливості розвитку римо-католицизму в умовах свободи совісті в незалежній Україні	73
Янюк О. Розвиток співпраці Церкви з суспільними інститутами в Україні: пріоритети, проблеми і перспективи.....	80

Розділ II

«АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ»

ЗА МАТЕРІАЛАМИ КРУГЛОГО СТОЛУ

(26 червня 2007 р.)

Будагьянц Л.М. Свобода совісті як чинник розвитку українського суспільства	87
Бурлака І.В. Поняття надприродного у контексті філософії неотомізму.....	92
Васін М.С. Перспективи та соціальні наслідки надання релігійним організаціям права засновувати світські навчальні заклади.....	99
Ігнат'єв В.А. Українське православ'я і націософія.....	102

РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ ВІДРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТКУ

Процес становлення сучасної Української держави супроводжувався поступовим відродженням і розвитком в Україні національного релігійно-церковного життя, що виступало одночасно як об'єктом, так і органічним та дієвим чинником національно-демократичних перетворень та духовних змін в українському суспільстві. Суспільні трансформації, започатковані горбачовською «перебудовою», як відомо, не зразу торкнулися сфери релігійно-церковного життя у колишньому СРСР, а стосовно України вони проявилися ще з більш помітним запізненням саме з обставин глибоких деструкцій, яким комуністичний режим піддав тут Церкву.

Церква в Україні за періоду існування радянської влади повною мірою відчула на собі тиск політичної системи, що в різні історичні періоди реалізовувався у діапазоні від фізичного винищення релігійних організацій, церковної ієрархії, священників, церковнослужителів та активних віруючих, до організації державною владою системної роботи, спрямованої на всебічне обмеження впливу Церкви на суспільство та утвердження атеїзму як ідеологічного підґрунтя існуючого режиму. Винищення релігійності як такої супроводжувалося в Україні ще і цілеспрямованими діями влади, що мала на меті доконечно нівелювати вплив національних ознак в діяльності релігійних організацій. В кінцевому рахунку це призвело до насильницького припинення існування тут православних релігійних організацій, які декларували свої національні симпатії, у першу чергу Української Автокефальної Православної Церкви та греко-католицьких церковних структур у Галичині та Закарпатті.

Ці зусилля правлячого режиму закладали особливо глибокі протиріччя у релігійно-церковне життя України, оскільки, крім усього іншого, спиралися ще і на намагання влади використати загальносоюзні релігійні центри як засіб денационалізації релігійного життя в українських землях. Прояви національних особливостей у діяльності релігійних організацій були предметом особливої уваги усього партійно-ідеологічного апарату тодішньої української влади, викликаючи у нього надмірні перестороги та побоювання. Така позиція партійної верхівки в Україні навіть за умов горбачовських ліберальних реформ була ще одним гальмом, що стримувало реалізацію навіть перших, ще вкрай несміливих перетворень у цій царині суспільного життя.

На момент демонтажу тоталітарного режиму та зміцнення тенденцій до демократизації суспільного життя і становлення незалежної Української держави, жорстко препароване впродовж багатьох десятиліть релігійно-церковне життя в Україні у своєму інституціональному виразі жодною мірою не відображало справжнього ставлення українського народу до релігійних цінностей та його реальних релігійних потреб.

На початку горбачовських реформ в Україні офіційно діяло усього близько 5,3 тисяч релігійних громад, абсолютну більшість (4 тисячі) з яких складали об'єднання

■ **Бондаренко Віктор Дмитрович**, завідувач кафедри культурології Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, д. філос. н., професор.

■ **Котлярова Т.О.**, старший викладач кафедри культурології Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, к. філос. н.

православних віруючих. Тут провадили свою діяльність 9 з 16 монастирів Руської Православної Церкви. Разом вони утворювали Києво-Галицький екзархат РПЦ, що згодом трансформувалася в Українську Православну Церкву. Пізньопротестантські течії були представлені 1100 громадами віруючих, які підпорядковувалися через свої релігійні центри в Україні відповідним союзним керівним центрам євангельських християн-баптистів, християн віри євангельської (п'ятидесятників) та адвентистів сьомого дня. Близько 100 громад нараховували римо-католики, 80 — реформати, 14 — іудеї. В республіці на той час діяло усього близько 7 тисяч священнослужителів.

Процес реєстрації нових релігійних організацій та розширення мережі вже існуючих жорстко контролювався і пригальмовувався владою. Наслідком цього стало утворення в Українській РСР серйозного релігійного підпілля, що співпрацювало з більш широкими дисидентськими колами, вимагаючи послаблень у державній політиці щодо Церкви та загальнодемократичних перетворень. Найбільшу питому вагу серед них мали греко-католики, чия церква була насильницьки ліквідована у 1946-1948 рр. Впродовж більш як сорокарічного «катакомбного» періоду греко-католикам вдавалося зберігати усю церковну структуру та підтримувати більш чи менш сталі зв'язки з Ватиканом та своїми одновірцями за межами Радянського Союзу. В різний час до релігійного підпілля влилося чимало євангельських християн-баптистів (Рада Церков ЄХБ), переважна більшість п'ятидесятників, прихильники реформістського руху в адвентизмі, Свідки Єгови та представники інших релігійних організацій, які не бажали миритися з існуючою практикою застосування радянського законодавства про релігійні культу та мінімальним рівнем релігійних свобод.

По мірі посилення тенденцій політичної лібералізації, зміцнення демократії та національного відродження, релігійний фактор почав відігравати в житті українського суспільства все більш помітну роль, а темпи розвитку релігійного середовища отримували суттєве пришвидшення.

Після відомих подій, пов'язаних із підготовкою та святкуванням 1000-річчя хрещення Русі, врегулювання проблем релігійного життя в Україні також поставало як невідворотне. Серед великої кількості питань, що актуалізувалися у зв'язку з цим, особливо рельєфно вирізнялися проблеми граничних меж лібералізації законодавчого забезпечення розвитку релігійного середовища і державно-церковних відносин та глибини релігійно-національного відродження в Україні.

Закон України «Про свободу совісті і релігійні організації», що був прийнятий ще Верховною Радою УРСР 1991 р., мав виконати роль базового регуляторного документа, що визначав би темпи і глибину перетворень у сфері релігійного життя та участі Церкви у житті суспільства, характер її відносин з державою і розв'язання проблем поточного життя релігійних організацій. Попри виникнення значної кількості проблемних ситуацій, що проявилися у процесі підготовки цього Закону, дію різновекторних сил, які по-різному бачили його засадничі положення та виникнення нових особливостей функціонування релігійного середовища, що з'явилися у період після його прийняття, слід визнати, що він в цілому забезпечив динамічний і сталий розвиток релігійно-церковного життя та формування цивілізованої моделі державно-церковних відносин в сучасній Україні.

Конституційні засади світоглядних свобод та партнерський характер відносин між Церквою і Українською державою, сформульовані в Основному Законі, стали відправною точкою для інших законів, дія яких стосується різних сторін діяльності Церкви. Спрямованість дії цих нормативних актів визначилася саме рівнем демократичності Закону «Про свободу совісті та релігійні організації». Його дух ліг також і в основу відповідних актів Президента України та Кабінету Міністрів України, завдяки яким було забезпечено процес реституції церковної власності, що хоча і триває ще і по сьогодні і не може бути охарактеризований як всеосяжний, однак забезпечив достатньо швидке формування матеріально-технічної бази релігійних організацій.

Реституція церковного майна стала в Україні явищем унікальним, оскільки жоден інший суспільний інститут, окрім Церкви, з причин відсутності юридичної

бази, своїм правом на успадкування історично належного йому майна не скористався. Першим важливим в цьому контексті документом доби новітньої історії Української держави, спрямованим на розв'язання проблем Церкви та налагодження з нею партнерських стосунків, став Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» від 4 березня 1992 р., що зобов'язав органи державної влади розпочати процес реституції церковної власності.

Важливість цього Указу полягала не лише в тому, що він радикально пришвидшив процес повернення релігійним організаціям їхнього майна, але й відіграв помітну роль в уніфікації ставлення регіональних владних еліт до проблем розвитку церкви, незалежно від особливостей того чи іншого регіону, політичних та інших уподобань цих еліт. Для того періоду нашої новітньої історії поява такого документа мала особливе значення. З одного боку, Україна тільки-но починала своє повернення до загальноцивілізаційного шляху розвитку і проблема відродження релігійного життя у її регіонах сприймалася зовсім по-різному. З іншого — у державі ще інерційно продовжувала зберігатися, доведена до гіпертрофованих форм за попереднього режиму, підпорядкованість регіонів політиці центру. Тому згаданий президентський указ зміг відіграти роль рушія процесу реального зміцнення Церкви та надання йому відповідного динамізму та стабільності.

У зв'язку з цими подіями варто вказати і на соціально-психологічну підтримку таких кроків влади, що активно проявлялася в тогочасному українському суспільстві. Абсолютна більшість громадян, включаючи керівників різних рівнів, усвідомлювали або відчували ірраціональність політики попереднього режиму у його ставленні до релігії, Церкви та віруючих, особливо в частині вилучення у Церкви культових приміщень, які в основній своїй масі так і не були задіяні під якісь інші потреби і по суті уособлювали собою безцільність державного атеїзму. Це слугувало ще однією причиною ефективності дії згаданого президентського документа.

Щоправда, виконання Указу зразу ж виявило і вузькі місця у роботі, пов'язаній з поверненням Церкві належного їй майна та будівель. Він не врегулював багатьох питань, пов'язаних з реституцією церковної власності, окремі його положення так і не були виконані із суто політичних міркувань, пов'язаних з поглибленням розколу в українському православ'ї, а головне — цей документ не передбачив ступеня труднощів, з якими довелося стикнутися місцевій владі у процесі передачі Церкві ряду колишніх культових приміщень, де були розміщені культурно-освітні, медико-соціальні та виробничі підприємства і заклади. Не було створено також державних механізмів виконання цієї роботи та не визначено джерел її фінансування.

На якісно новий рівень роботу з реституції церковної власності вивів Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій», що побачив світ 21 березня 2002 р. Десять років, що минули з часу прийняття першого президентського Указу, принесли непогані результати. За цей час релігійним організаціям було повернуто понад 3,5 тисяч колишніх культових приміщень, що використовувалися не за призначенням, та більш як 10 тисяч предметів церковного начиння, яке зберігалось здебільшого у запасниках музеїв і ніколи не потрапляло до виставкових експозицій. Однак, попри здійсненню у цьому напрямі роботу, брак культових споруд і до сьогодні є слабким місцем релігійно-інституційного процесу в Україні. Хоча поруч з повернутими Церкві культовими спорудами в часи незалежності України було збудовано ще близько 3 тисяч храмів, каплиць і молитовних будинків, а 2 тисячі таких об'єктів знаходиться в стадії будівництва, лише дві третини релігійних громад в Україні нині забезпечені культовими будівлями. Ще понад 9 тисяч громад віруючих орендують приміщення або користуються пристосованими молитовними спорудами. Повністю забезпечені культовими спорудами лише реформати Закарпаття.

Наявні на сьогодні темпи забезпечення релігійних організацій культовими спорудами явно відстають від процесу зростання релігійної мережі, залишаючи цю проблему надактуальною як для самих релігійних організацій, так і для держави. Тому згаданий Указ був спрямований вже на завершення процесу повернення Церкві її майна, що свого часу було вилучене в неї неправовим шляхом.

Документ регламентував проведення повної інвентаризації цього майна (включно з приміщеннями некультового призначення) та визначив механізми повернення і джерела фінансування цієї роботи Урядом та владою на місцях. Окрім згаданого, Указ зобов'язав відповідні органи влади разом з Церквою опрацювати модель запровадження духовно-релігійних цінностей у навчально-виховний процес. Таким чином забезпечувався комплексний підхід до розв'язання проблем, що гальмували розвиток релігійного середовища. Навіть побіжне співставлення згаданих президентських актів вказує на помітне розширення партнерства держави і Церкви за цей період та на суттєву зміну статусу релігійних організацій в Україні, які поволі перетворюються на повноцінну і самодостатню суспільну інституцію, що все активніше співпрацює з іншими суспільними інститутами, закладаючи підвалини становлення тут громадянського суспільства.

Говорячи про зміцнення цих перетворень у релігійно-церковному житті та державно-церковних відносинах в сучасній Україні, не можна не згадати ще кілька президентських документів, що сприяли динамічному розвитку Церкви та зміцненню її довір'я до держави. Ідеться, перш за все, про реалізацію Указу Президента України «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури», наслідком чого стала відбудова Михайлівського Золотоверхого монастиря, Успенського собору Києво-Печерської лаври, Володимирського собору на Херсонесі та багатьох інших пам'яток культової архітектури у Києві та ін. містах України.

Становленню нової суспільної ролі Церкви значною мірою сприяла також активна позиція політичного керівництва держави, спрямована на переосмислення негативного історичного досвіду державно-церковних стосунків та визнання за Церквою її природної соціальної ніші у сучасному суспільстві. В цьому відношенні помітну роль у зміцненні позицій Церкви у суспільстві відіграла Заява Президента України від 11 червня 1999 р. В документі йшлося не лише про її морально-політичну реабілітацію, але і про необхідність всебічного розвитку Церкви, її співпраці з іншими суспільними інститутами та зміцнення партнерських стосунків з державою. Як один із пріоритетних напрямів своєї діяльності Глава держави визначив створення у суспільстві такої політичної та морально-психологічної атмосфери, яка б максимально сприяла гідному вираженню усього багатства релігійних почуттів людини, захисту її прав та задоволенню духовних потреб, подальшому розвитку релігійних інституцій, а також формуванню соціально-політичних механізмів, які зробили б неможливим повторення жахів і трагедій минулого.

Загалом, з поміж інших країн, що утворилися на теренах колишнього СРСР, Україну завжди вирізняла послідовність і цілеспрямованість державної політики щодо забезпечення поступального розвитку релігійно-церковного життя. Попри особливості, яких набувала ця політика при кожному з українських лідерів, їй залишалися притаманними ознаки, що забезпечували розвиток релігійного життя у все більш природних іманентно-притаманних релігійним інституціям формах.

Починаючи з 1988 року мережа релігійних організацій, поступово розвиваючись, виросла в Україні практично у 5,5 разів і становить на сьогодні понад 30 тисяч одиниць, 55 конфесій, напрямів і толків.

Особливістю цього періоду розвитку релігійного середовища став нелінійний характер змін, що відбувалися у сфері духовно-релігійного життя України. Радикальні кількісні зміни, що відбулися тут, потягнули за собою якісні зрушення у діяльності релігійних організацій. Останні знайшли своє вираження у докорінному розширенні і зміцненні тих елементів церковної інфраструктури, які раніше цілеспрямовано винищувалися і без яких важко уявити повноцінне функціонування Церкви. За цей період, скажімо, кількість монастирів та чернечих згромад-

жень, що є невід'ємною складовою повноцінної діяльності ієрархічних церков, зросла з 9 до майже 400, замість кількості насельників чернечий подвиг нині несе понад 6 тисяч ченців та черниць.

В Україні діє 175 духовних навчальних закладів. Сьогодні можна говорити про те, що тут відроджується і постає цілісна система професійної духовної освіти, яка успішно працює на забезпечення релігійних організацій кадрами церковно-і священнослужителів. В духовних навчальних закладах усіх рівнів і на усіх формах навчання одночасно проходять підготовку понад 20 тисяч семінаристів і студентів. Українські церкви готують кадри як для власних потреб, так і для церков інших країн. Частина майбутніх служителів церков нашої країни здобувають духовну освіту у навчальних закладах інших держав. Серйозний розвиток професійної духовної освіти дав можливість у стислі строки суттєво просунутися у напрямку вирішення проблеми дефіциту кадрів духовенства. Нині в Україні працює понад 28,5 тисяч священників усіх конфесій, серед яких лише близько 3,5 % складають громадяни інших держав. Цей показник постійно зменшується, що вказує на самодостатність існуючої в Україні духовної освітньої системи.

Звичайно, що сфера духовної освіти розвивається далеко не безпроблемно. Це і не дивно, що після її тривалого паралічу, викликаного винищенням системи духовної освіти у радянські часи, сьогодні тут відмічається не завжди високий рівень викладання основних дисциплін, проблеми із забезпеченням духовних навчальних закладів відповідною літературою та іншими джерелами інформації, слабкість загальноосвітньої підготовки майбутніх пастирів тощо. Однак все перелічене є не чим іншим, як проблемами зростання, притаманними практично кожній інституції, що бурхливо відроджується. Головним тут видається бачення церковною ієрархією виняткового значення духовної освіти для їхніх церков, зростання конкурсів бажаних вступити до цих навчальних закладів та щорічне покращення якісного складу абітурієнтів та якості самого навчання

Говорячи про духовну освіту, слід згадати також про існування в Україні майже 12,5 тисяч недільних шкіл, що відносяться до того різновиду релігійних інституцій, які за радянських часів були прямо заборонені законом. Сьогодні вони являють собою серйозний засіб релігійного просвітництва для усіх категорій населення, особливо для дітей та молоді.

Новим помітним явищем для релігійного життя в Україні стали також місії та братства, утворені при різних релігійних центрах. Їх функції пов'язані, як правило, з проведенням релігійними організаціями місійної та катехизаторської роботи, реалізацією заходів добродійного та милосердницького спрямування, працею у середовищі проблемних суспільних груп та груп підвищеного ризику тощо. Нині сукупно в Україні діє біля 400 місій і братств.

Особливу роль у житті сучасної Церкви відіграють конфесійні засоби масової інформації. Сьогодні в Україні їх налічується понад 350. Поруч із світськими друкованими та електронними ЗМІ, що проявляють жвавий інтерес до різних аспектів релігійного життя, конфесійні видання загалом відіграють помітну роль в інформаційному просторі країни та задовольняють потреби віруючих у відповідній інформації.

Не менш важливу роль у розвитку церковного життя сучасної України відіграла видавнича діяльність релігійних організацій і, особливо, Українського Біблійного Товариства, утвореного 1991 року. За цей час Церкви та релігійні організації видали сотні назв духовно-релігійної літератури найрізноманітнішого призначення. Не менше подібної літератури було ввезено в Україну як гуманітарні вантажі. Достатньо сказати, що лише УБТ за роки своєї діяльності розповсюдило понад 7 млн. екземплярів релігійної літератури. І що дуже важливо, що нині в Україні здійснені достатньо вдалі переклади і видання українською мовою таких фундаментальних релігійних джерел як Біблія та богослужбова література, пов'язана з добовим та річним циклами богослужінь.

Якісні зміни у релігійному середовищі були забезпечені також по мірі набуття Церквою ознак достатньо самостійного суб'єкта господарювання. Сьогодні во-

на є власником досить значної нерухомості некультового призначення, виробничих потужностей, спрямованих в основному на самозабезпечення Церкви, та земельних наділів сільськогосподарського призначення, що використовуються, як правило, монастирями та ін. церковними структурами, які утримують підсобні господарства чи якісь інші виробництва. Відповідно до чинного законодавства, ці виробництва, якщо вони мають характер підсобних і працюють на задоволення внутрішніх потреб Церкви, не обкладаються податками, так само як і вантажі гуманітарної допомоги, що приходять з-за кордону і досить часто мають суттєві обсяги. Все це дає можливість Церкві, шляхом перерозподілу отриманих коштів та товарів, підтримати церковні навчальні заклади, видавничу діяльність релігійних організацій, розвивати добротинну та милосердницьку роботу і т. ін.

Релігійно-структурні трансформації посткомуністичної доби на сучасному етапі процесу інституалізації Церкви в Україні мають ще ряд особливостей, про які слід було б сказати. До них необхідно було б віднести специфічну модель поширення в Україні новітніх релігій та повернення в лоно релігійного середовища країни тих релігій, які були присутні тут традиційно, однак з тих чи інших причин зазнали винищення; діяльність значної кількості релігійних організацій поза офіційною реєстрацією; регіональне варіювання темпів інституційних процесів у релігійному середовищі.

Тоталітарний режим, винищуючи Церкву, діяв не лише проти існуючих релігійних організацій, але і жорстко обмежував доступ на територію країни нових релігійно-духовних вчень та ідей, а також намагався максимально знищити релігійне підґрунтя національних почуттів, що відповідало жорсткій інтеграційній та уніфікаційній політиці багатонаціонального СРСР.

Демократизація суспільного життя навпаки актуалізувала розширення віросповідного спектру та відчутне поєднання релігійного і національного почуттів. В Україні цей процес, в силу історичних обставин, мав лавиноподібний характер і досить складно сприйнявся значною частиною суспільства та традиційними релігійними організаціями. Цьому, не в останню чергу, сприяло і те, що поява релігійних новоутворень розпочалася в Україні з епатуючих подій, пов'язаних з появою та діяльністю тут так званого «Великого Білого братства», яке шокувало суспільство своїм агресивним місіонерством та апокаліптичними пророцтвами. Саме з причин, пов'язаних з діяльністю цієї релігійної організації, українська влада майже від початку існування нашої держави почала приділяти серйозну увагу вивченню нових явищ духовно-релігійного життя аби не припуститися утвердження в Україні деструктивних та тоталітарних культів.

Сам факт появи нових релігій очевидно є виявом об'єктивних процесів саморозвитку релігії та інституалізації цих явищ релігійного життя. Саме через довготривалий час стримування процесу проникнення в Україну нових релігій він набув у кінці 80-х — на початку 90-х рр. минулого століття такого бурхливого розвитку, хоча суттєво і не вплинув на релігійно-духовне життя українців та на конфесійну картину нашої країни. Нині вважається, що в Україні новітні релігійні організації складають не більше 2% від їх загальної кількості. Їх кількісне зростання є незначним, а розширення віросповідного спектру припинилося ще на межі минулого століття. Таким чином, процес появи, розвитку та завершення інституалізації нових релігійних утворень в Україні у досить короткий період може слугувати однією з ознак оптимізації мережі релігійних організацій, що враховує багатоманіття релігійних потреб громадян.

Миттєво, упродовж кількох років, в Україні відродили свою діяльність також і віросповідні меншини. Абсолютну більшість серед них складають релігійні організації національних меншин та кримсько-татарського народу. В країні відродилися й активно діють і інші мусульманські, а також іудейські, вірменські, реформатські (угорців у Закарпатті) релігійні організації, об'єднані у відповідні центри. Серйозну потугу релігійного життя в Україні складають структури Римсько-католицької церкви, що об'єднує тут понад 900 громад віруючих, значну частину яких складають громадяни України польського походження.

Винищені, або майже винищені за тоталітаризму дрібні релігійні організації — молокани, старообрядці, прибічники Істинно-православної церкви та ін. — також поновили тут свою діяльність у короткий строк.

Сказане ще раз переконує у тому, що релігія справді виступає одним з провідних чинників самоідентифікації і самозбереження нації та є наріжним каменем історичних традицій народу. Жорсткий сімдесятилітній квазіатеїстичний експеримент, здійснений у колишньому Радянському Союзі, виявився нездатним суттєво вплинути на релігійні переконання людей, що легалізувалися за першої ж можливості. Вочевидь дія державного атеїзму позначилася лише на практиці діяльності релігійних організацій. Одні з них потребують відродження традиційних для них форм роботи, інші — зміцнення довіри до влади як такої. Саме відсутністю такої довіри у сучасних віруючих можна пояснити небажання більше як 1,7 тисяч релігійних організацій в Україні отримувати державну реєстрацію.

Вільний розвиток релігійного середовища України у останні десятиліття свідчить також і про вирівнювання регіональних показників релігійності громадян нашої країни, що проживають на території тієї чи іншої адміністративно-територіальної одиниці України. На початку нинішнього етапу релігійно-духовного відродження центром тяжіння релігійного життя, поза сумнівом, були Галичина та ін. області, які до Другої світової війни не входили до складу СРСР, а відтак і не відчули на собі руйнівного удару, завданого сталінським режимом по Церкві у довоєнний період на решті території України.

Достатньо сказати, що у переддень початку лібералізації радянської церковної політики тут діяло понад 55 % релігійних об'єднань України, тоді коли на Дніпропетровщині та Запоріжжі — усього 2, на Донеччині цей показник не сягав навіть 5 %. У перші роки незалежності України ця тенденція лише поглиблювалася, що пояснюється глибоким проникненням Церкви у традиційний побут західного регіону, коли релігійна практика була органічною складовою всього способу життя людей, які мешкали тут.

Однак згодом ситуація починає вирівнюватися. Вже починаючи з 1998 р., центр, схід та південь України за темпами приросту релігійної мережі відчутно випереджають західні області. Ця тенденція залишається висхідною і до сьогодні. Вочевидь вона визначатиме особливості розвитку релігійного середовища України ще досить тривалий час, аж доки мережа релігійних організацій на території всієї країни не стане більш-менш рівномірною за своєю щільністю.

Як уже зазначалося, період незалежності України та три-чотири роки, що передували йому, були позначені бурхливим процесом відродження церковних інституцій. Щороку мережа релігійних організацій зростала більш як на тисячу одиниць, а 2000 року їх кількість збільшилася відразу на 1,7 тисяч за рік. Наступні роки давали дещо нижчі, але також відчутні результати кількісного й якісного зростання релігійного середовища країни.

І сьогодні цей процес, попри помітний спад, ще далекий від свого завершення. Тут починають включатися нові і нові чинники, що ведуть до зростання релігійної мережі. Якщо раніше, відкинувши багаторічні заборони на легалізацію релігійного життя, церковні громади утворювалися переважно там, де люди цього давно прагнули, то нині у своїй більшості вони створюються тими, для кого релігійна поведінка та відповідні пріоритети духовно-релігійного життя стали наслідком існування суспільної атмосфери, спрямованої на заохочення релігійних цінностей. На зміну ж нинішньому поколінню ідуть громадяни, вже виховані в душі поваги до релігійних цінностей, для яких існуючі релігійно-культурні моделі є природним середовищем існування. Тому і на досить тривале майбутнє зростання релігійної мережі й укорінення релігійності серед українців буде сталою тенденцією. Тим більше, що саме релігійне життя суттєво урізноманітнюється. Масові паломництва віруючих, проці, поклоніння релігійним святиням і мощам, хресні ходи тощо стають все більш помітним явищем суспільного життя в Україні, що органічно вписується у загальний контекст значущих для людей подій. При цьому Церква починає тісно співпрацю-

вати з іншими суспільними інститутами, перетворюючись на природну складову співпраці у системі суспільних інститутів.

Таким чином можемо констатувати, що в Україні з початком лібералізації радянської моделі церковної політики та завдяки цілісній та послідовній політиці Української держави щодо відродження релігійно-духовного життя, відбувається процес оптимізації інституційної мережі релігійних організацій, який приведе до того, що їх кількість у країні стане відповідати рівню і ступеню релігійності її громадян і буде здатна задовольняти їхні релігійно-духовні потреби.

На сьогодні Україна постає як поліконфесійна країна з достатньо чітко визначеною конфесійною конфігурацією та домінуючими величинами у релігійному житті нашого народу. Серед діючих тут Церков безумовна першість належить православним, кількість громад яких перевищує 53 % від загальної їх кількості. Не дивлячись на кризові процеси в українському православ'ї, пов'язані із відсутністю тут церковної єдності, питома вага православних церковних інституцій в Україні практично не зменшується, а соціологічні дослідження засвідчують, що соціальна база, здатна забезпечити зростання православної церковної мережі в майбутньому є значно ширшою за існуючі показники інституалізації діючих в Україні православних церков.

Серед діючих в Україні православних інституцій 70 % парафій належить до Української православної церкви, що знаходиться у канонічній та організаційній єдності з Московською патріархією. Близько 20 % православних громад належать до УПЦ Київського патріархату, 8,8 — до Української автокефальної православної церкви. Зовсім незначну кількість парафій мають інші православні церковні центри, розташовані як в Україні, так і за кордоном — Російська закордонна церква, Істинно-православна церква тощо.

За час, що минув з початку відродження Української греко-католицької церкви, другої визначальної величини у релігійному житті України, нею було утворено таку кількість релігійних організацій, що складають собою 15 % загальнонаціональної релігійної мережі. Абсолютна більшість греко-католицьких громад зосереджена у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській та Закарпатській областях. Вони складають близько 98 % від їхньої загальної кількості. Натомість у багатьох інших регіонах країни присутність греко-католиків є суто номінальною. Зарадити цьому покликана інституційна розбудова церкви, що стала особливо помітною після відвідин України Папою Римським Іваном Павлом II у 2001 р. та у зв'язку з переносом церковного центру УГКЦ зі Львова до Києва 2005 р.

Четверту частину релігійних громад в Україні складають протестанти, найвпливовішими серед яких є євангельські християни-баптисти, п'ятидесятники, адвентисти сьомого дня та Свідки Єгови. Всеукраїнський союз об'єднань ЄХБ, скажімо, з 2002 року є найбільшим в Європейському баптистському альянсі, динамічно розвиваються й інші протестантські союзи. Однак питома вага протестантів у загальній структурі віруючих не є вже такою великою. Середня протестантська громада складається з 50-60 осіб і відчутно поступається за цим показником православним і греко-католицьким.

Близько 3 % релігійних громад утворили прибічники Римсько-католицької церкви, решта припадає на релігійні утворення національних меншин та нові релігійні течії — неомістичні та орієнталістські рухи.

Розширення та зміцнення релігійної мережі щороку забезпечує зменшення такого показника як кількість громадян України, на яких припадає діяльність однієї релігійної громади. Якщо 1986 року цей показник дорівнював 8,2 тисячі людей, а 2000 року — 1,8 тисячі, то нині він дорівнює 1,55 тисячі осіб.

У роки незалежності України релігійне життя країни збагатилося ще і таким новим для нас явищем, як міжцерковні та міжконфесійні об'єднання. Міжконфесійні та міжцерковні контакти як розширення співпраці між суб'єктами релігійного життя, у першу чергу, є ознакою його нормалізації, зменшення внутрішньої напруги у релігійному середовищі та його конфліктогенного впливу на інші суспільні процеси.

Серед таких міжконфесійних об'єднань слід назвати вже згадуване Українське Біблійне Товариство, Всеукраїнську Раду Церков і релігійних організацій, утворену 1998 р. та Нараду представників християнських Церков України, що працює, починаючи з кінця 2003 р. В релігійному середовищі також активно дебатуються необхідність духовного єднання релігійних організацій, що належать до однієї конфесії. Це стосується пізньопротестантських церков, що прагнуть утворити Євангельський альянс України, та спроб іудеїв і мусульман започаткувати роботу конфедеративних об'єднань їхніх одновірців, які нині належать до релігійних організацій різних юрисдикцій.

Міжконфесійні та міжцерковні об'єднання здатні відіграти позитивну роль у подальшому розвитку релігійного середовища України, особливо що стосується консолідації зусиль релігійних організацій заради реалізації ними масштабних соціальних проектів, роботи по мінімізації наслідків міжцерковних та міжконфесійних конфліктів, налагодженню каналів «народної дипломатії» у міжнародних стосунках України з іншими країнами.

Така впливова суспільна інституція, якою на сьогодні є Церква в Україні, природно не може обмежуватися діяльністю, образно кажучи, в межах церковної огорожі, працюючи виключно на задоволення «релігійних потреб людини». Церква все більшою мірою починає відчувати себе у новій соціальній ролі, відповідальною за моральний стан суспільства. Вона прагне повернути собі можливості впливу на традиційні для Церкви сегменти суспільного життя. Ідеться, в першу чергу, про пошуки шляхів співпраці із світською системою освіти та виховання, душпастирську роботу в армії та інших силових структурах, а також про співробітництво з існуючою у державі системою соціального захисту та розвиток інших аспектів соціального служіння Церкви.

Проблеми інтеграції світської та духовної освітніх систем почали дебатуватися в українському суспільстві з самого початку нинішнього етапу духовно-релігійного відродження. Коріння цієї дискусії, з одного боку, живиться як історичним досвідом зародження і розвитку шкільництва у церковному середовищі, так і світовим досвідом сучасних демократій та суспільною необхідністю використати духовно-моральний потенціал релігійних вчень, що лежать в основі усієї системи моральних цінностей. З протилежного боку, висуваються аргументи, що базуються на буквальному розумінні принципу відокремлення школи від Церкви, можливій загрозі клерикалізації світської школи, неможливості у рівній мірі задовольняти вимоги усіх конфесій тощо. Не останню роль тут відіграє і зміст освіти, що продовжує значною мірою зберігати і по сьогодні своє колишнє атеїстичне наповнення, а також втрата реальних форм співпраці систем духовної та світської освіти, що тривалий час свідомо і цілеспрямовано протиставлялися одне одній.

Саме тому перші паростки оків попереднього століття в Галичині, виглядали як намагання порушити монополію атеїстичної ідеології у царині шкільництва і привнести туди основи християнських цінностей. Природно, що ця практика актуалізувалася саме там, де релігійність населення була найвищою, а авторитет Церкви — безперечним. За рішеннями обласних рад у Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях, а дещо пізніше у Чернівецькій, Закарпатській, Волинській та Рівненській областях починає викладатися курс «Основи християнської етики», що являє собою пізнавальну факультативну дисципліну з домінуючим виховним акцентом. В ряді випадків, особливо там, де до викладання «Основ християнської етики» залучалося священство, фіксувалися спроби катехізаторства та перетворення курсу на адаптовану віросповідну дисципліну, що, природно, було порушенням принципу світськості освіти в Україні. Попри ці та інші відхилення у викладанні «Основ християнської етики», що визначалися і визначаються відсутністю відповідної законодавчої бази, об'єктивна суспільна потреба у створенні дієвої системи виховання дітей та підлітків продовжує залишатися актуальною. Важливість та значущість цієї роботи підтверджується тим, що за даними Міністерства освіти і науки України на початок 2005-2006 рр. уже в 19 регіонах країни викладається понад 10 предметів духовно-

релігійного навчально-виховного спрямування. Їх вивченням охоплено близько 356 тис. учнів, що складає 7 % їх загального контингенту.

В роки незалежності України проблема співпраці Церкви зі світською школою була однією із найактуальніших у сфері суспільно-церковних стосунків. Три-чотири роки справа не рухалася далі констатації корисності такої співпраці і лише 2002 р. Президент України своїм указом зобов'язав відповідні органи центральної виконавчої влади із залученням Церкви напрацювати модель запровадження духовно-релігійних цінностей у навчально-виховний процес.

Спільна робота освітян і Церкви вивела у 2004 році на конкретне рішення, яке однак не влаштувало останню. Ідеться про запровадження викладання у школах «Етики», в змісті якої повною мірою були б відображені релігійні засади моралі та особливості етичних систем найбільш розповсюджених в Україні релігій. З урахуванням невдоволення релігійних організацій прийнятим рішенням, Глава держави 2005 р. у черговий раз зажадав забезпечити такі підходи до розв'язання цієї проблеми, які влаштували б усіх учасників процесу. На виконання цієї вимоги було утворено міжвідомчу комісію за участю представників Церков і релігійних організацій, покликану розв'язати питання запровадження духовно-релігійних цінностей у навчально-виховний процес.

Наскільки ефективною буде робота згаданої комісії — покаже час, однак, цілком очевидним є те, що це питання потребує поглибленої уваги з боку держави. На переконання більшості експертів, проблему не буде розв'язано до тих пір, доки сторони не підійдуть до її розв'язання системно, а саме: не визначаться з форматом і змістом предмета, що мав би викладатися, не вдадуться до серйозного перегляду змісту світської освіти з точки зору її деатеїзації та не напрацюють законодавчої бази для відкриття конфесійних загальноосвітніх шкіл, що підтримувалися б фінансово з боку держави та контролювалися б органами освіти тощо.

Окрему проблему у руслі теми співпраці Церкви із світською освітньою системою складає питання запровадження спеціальності «Богослов'я» в систему вищої освіти України. З одного боку, це дало б можливість заповнити ту прогалину у гуманітарному, зокрема філософському знанні, що утворилася внаслідок насильницького насадження матеріалістичних та атеїстичних поглядів на світ і людину та штучного фаворизування відповідних філософських шкіл. З іншого — «Богослов'я» могло б стати тим містком, що вів би до визнання державою дипломів духовних навчальних закладів, що є для Церкви важливою юридичною і моральною проблемою. Оскільки і церковним і світським фахівцям спеціальність «Богослов'я» бачиться як широкий набір філософських, загальногуманітарних, мовних та власне богословських дисциплін, то її можна було б розглядати і як інструмент підготовки викладачів навчально-виховних духовно-релігійних дисциплін, що будуть запроваджуватися у світській школі.

За результатами численних соціологічних досліджень, Церква, як і основні суспільні прошарки в Україні, готова до того, щоб у визначений законом спосіб релігійні духовно-моральні надбання, сформовані впродовж багатьох століть, стали доступні підростаючому поколінню разом із об'єктивними знаннями про роль релігії і Церкви у суспільно-історичному поступі людства.

Не менш актуальною для суспільства і Церкви є проблема душпастирства в армії та духовної опіки над іншими силовими структурами держави. Вона актуалізувалася з початком будівництва Збройних Сил України і спиралася, в першу чергу, на історичні традиції церковної присутності у Запорізькій Січі, з'єднаннях січових стрільців, військах УНР, гетьманській армії, а також у царських військах.

Соціологічні дослідження і сьогодні підтверджують наявність бажання Церкви працювати на ниві військового душпастирства. Майже 80 % опитаних священників, які представляли різні церкви, вбачають присутність Церкви у війську надзвичайно корисною, а 95 % священнослужителів переконані, що їхні церкви будуть достойно вести релігійну діяльність в армії.

Урахування цих настроїв та бажання військовослужбовців спілкуватися з пастирем-вихователем, спонукає Церкву до пошуку адекватних часу змісту та

форми своєї присутності в армії та ін силових структурах. Пошуком підходів до розв'язання цих проблем було присвячено ряд міжнародних науково-практичних конференцій, що проводилися Міністерством оборони України разом із провідними Церквами. Так, 1999 р. конференція «Практика формування особи військовослужбовця та створення умов успішного виконання військового обов'язку: християнський досвід», окреслила широке коло питань, що мали б стати об'єктом особливої уваги Церкви. Серед них відзначалася стурбованість проявами асоціальних явищ у військових колективах, позастатутними відносинами, моральною нестійкістю, безвідповідальністю, зневірою військовослужбовців, відсутністю реальних можливостей спілкування із священством та виконання обрядів і здійснення молитов.

Перелічене турбує як Церкву, так і відповідні державні інституції та суспільство в цілому. Тому у керівних органах більшості Церков та релігійних організацій в різний час було створено відповідні структурні підрозділи, які почали фахово працювати з військовими та представниками силових структур. Підготовці пастирів для роботи у військових колективах сприяє і Міністерство оборони України, а в управлінні соціально-психологічної служби Прикарпатського військового округу силами спеціально створеної групи військових та священників ще 1993 р. було розроблено проект «Правил душпастирювання у Збройних Силах України на першому етапі організації капеланської служби». Згідно з цим документом, військове священство не обмежується задоволенням духовно-релігійних потреб військовослужбовців, але й залучається до виховного процесу в цілому, стаючи таким чином складовою органів виховання особового складу військових підрозділів. В той же час згаданий документ забороняє священникам втручатися у суто військову сторону життя цих підрозділів, піддавати сумніву накази і розпорядження командирів чи переносити у військові частини міжконфесійні суперечки і протиріччя. На думку авторів проекту, військові священники мали б отримати спеціальну освіту, що базувалася б на широкій соціально-гуманітарній, філософській та богословській підготовці, з обов'язковим вивченням необхідних військових дисциплін.

Взаємна зацікавленість у співпраці Церкви й армії прослідковується і за іншими ознаками. Представники Церкви є учасниками більшості урочистих і значимих подій у житті військових частин, духовна опіка забезпечувалася в усіх випадках, пов'язаних з перебуванням у зоні бойових дій наших миротворців. Про це ж свідчить і реалізація таких акцій як «хресна хода по повітрю», здійснена священством Української православної церкви у співдружності з військовими пілотами.

Справа душпастирства у війську розвивається і по лінії укладання спільних угод між військовими та Церквою. Ще 1998 р. УПЦ уклала таку угоду з Державним комітетом у справах охорони державного кордону України та з Національною гвардією України. 1999 р. Українська греко-католицька церква також уклала подібну угоду з Держкомкордоном України. 2000 р. Заяву про наміри співпраці підписали Міністерство внутрішніх справ України та Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Ці та інші подібні до них документи ще більшою мірою уможливили відвідання священством військових частин та міліцейських формувань з метою проведення там богослужінь та участі у громадських та культурних заходах, забезпечення військових частин духовною літературою тощо.

Попри певні досягнення у зустрічному русі Церкви та армії і по сьогодні проблема запровадження військового священства в українському війську та ін. силових структурах є нерозв'язаною. Основною причиною її повільного вирішення залишаються міжконфесійні конфлікти і протиріччя, разом з комплексом інших причин, таких як конфесійна строкатість українського суспільства, фінансові та правові труднощі.

Однак робота по створенню інституту військового священства продовжується і в Церкві, і в суспільстві та самій армії. Це зумовлено зростанням кількості віруючих у військовому середовищі. За даними Міністерства оборони України, питома вага віруючих у Збройних Силах у період з 1992 по 1996 рр. зросла з 4 до 29 %.

Ця тенденція продовжує зберігатися, а відтак армії все важче обходитися без пастиря-вихователя, який міг би працювати з солдатами та офіцерами в умовах дезінтеграції ціннісних орієнтирів, притаманних попередній епосі. Не слід скидати з рахунку і ту обставину, що інститут військового священства (капеланства) є одним із стандартів діяльності війська у більшості європейських країн та США, а відтак він повинен розглядатися військовим командуванням України і через призму наших євроатлантичних прагнень.

Значно вагомішими, порівняно із запровадженням інституту військового священства, є досягнення України в такому важливому аспекті цієї теми, як забезпечення прав віруючих на альтернативну (невійськову) службу з огляду на релігійні переконання. Цього права віруючі в Україні були позбавлені з 1928 р. коли було відмінено дію декрету радянської влади «Про звільнення від військової повинності з релігійних переконань», прийнятого більшовицьким урядом 4 січня 1919 р.

Законодавчі акти радянської доби природно не передбачали права віруючих на альтернативну службу, а значна частина з них, особливо Свідки Єгови, адвентисти-реформісти, прихильники Ради Церков євангельських християн-баптистів тощо, притягувалися до кримінальної відповідальності за статтею 72 Кримінального кодексу УРСР за відмову від виконання військового обов'язку. Прибічники інших протестантських церков з волі військових комісарів проходили службу у тих військових частинах, де вони не повинні були брати до рук зброї та складати військову присягу. Ці дії військкоматів були спрямовані не на забезпечення альтернативної служби для людей, які мали відповідні переконання, а радше мали на меті приховування очевидних фактів гонінь віруючих.

Вперше можливість заміни виконання військового обов'язку іншим з мотивів переконань була передбачена Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації», прийнятим у квітні 1991 р. У грудні того ж року Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу». Це право зафіксувала і Конституція України. Ці законодавчі акти разом з актами Кабінету Міністрів України визначають організаційно-правові засади реалізації цього права віруючих та коло тих релігійних організацій, чиї послідовники за своїми релігійними переконаннями не можуть проходити військову службу. За роки, що минули від часу впровадження Закону «Про альтернативну (невійськову) службу», своїм правом на неї скористалися понад 10 тисяч юнаків, членів пізньопротестантських церков. Нині альтернативну службу проходить 3,5 тисяч молодих віруючих, які служать у галузі охорони здоров'я, житлово-комунального комплексу, у сільськогосподарському секторі та системі соціального забезпечення.

З точки зору практичної реалізації, найбільш розвинутою формою соціально значущої діяльності Церкви у сучасній Україні є милосердництво та добродійна робота, які порівняно з розглянутими вище аспектами соціального служіння релігійних організацій досягли найбільшого розвитку.

Милосердницька і добродійна діяльність витікають із самої природи християнства і були завжди добре розвиненими і шанованими в українських землях ще з часів його прийняття. Церква мала серйозну матеріальну базу для здійснення цієї роботи, а вибудована нею в кінці ХІХ— на початку ХХ ст. система милосердницьких та добродійних закладів відіграла, на думку фахівців, навіть роль спонуки для відповідної діяльності держави, спрямованої на підтримку нужденних.

В часи панування тоталітарного режиму, який поклав в основу боротьби з Церквою винищення саме матеріальної бази її існування, остання повністю втратила інституційні форми реалізації благодійництва та добродійництва. Ці форми діяльності релігійних організацій знаходилися під суворою забороною режиму. Усі законодавчі акти радянських часів включно з «Положенням про релігійні об'єднання в Українській УРСР», затвердженим Указом Президії Верховної Ради УРСР 1 листопада 1976 р., забороняли не лише благодійництво та добродійність релігійних організацій, але і ті види їх діяльності, які могли створити саму можливість надання Церквою матеріальної допомоги тим, хто її потребував.

За нових умов справа милосердя і добродійства Церкви почала швидко відроджуватися. Ця робота йшла одночасно по кількох напрямках. По-перше, релігійні організації України, особливо ті з них, що мають транснаціональну будову, почали отримувати та розподіляти гуманітарну допомогу від своїх одновірців із-за кордону. Церква стала основним отримувачем такої допомоги, на її адресу надходить більш як дві третини усіх гуманітарних вантажів, що іде в Україну. Тільки 2005 р. загальна вага вантажів гуманітарної допомоги, що їх отримала Церква, перевищувала 16 тисяч тонн.

Спеціальні програми Церкви реалізуються релігійними місіями, монастирями, чернечими чинами та спеціальними установами, утвореними різними релігійними організаціями для роботи з групами ризику. Церкви та релігійні організації України брали і беруть активну участь у роботі, спрямованій на ліквідацію наслідків екологічних та технологічних катастроф. Щороку у літніх дитячих таборах та на базах відпочинку, що належать релігійним організаціям, оздоровлюються десятки тисяч дітей з неповних сімей та з сімей, що постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС.

По-друге, релігійні місії та спільноти в Україні намагаються брати активну участь у великих міжнародних милосердницьких проектах. Ще з початку 90-х років українські релігійні організації залучилися до здійснення проекту L'Arche, спрямованого на роботу з розумово неповноцінними людьми. Крім того, в країні працюють групи волонтерів, представники Церкви здійснюють опіку над пацієнтами психіатричних лікарень, будинками престарілих тощо. Релігійні організації утворюють спеціальні медичні центри, пересувні амбулаторії, опікуються проблемами боротьби з епідеміями та тяжкими захворюваннями. Подекуди ця спільна робота набуває нових якостей, оскільки її результати лише в кінцевому підсумку спрямовуються тим соціально-демографічним групам, які не здатні самі себе утримувати, а в початковій фазі зусилля добродійців скеровані на допомогу тим, хто здатен і хоче працювати. Це допомога технікою, насінням, засобами хімічного обробітку землі тощо з наступними викупом продукції у її виробника і безкоштовним розподілом між установами соціального спрямування. Так, говорячи мовою християнського соціального вчення, Церква намагається подолати не лише «бідність слабких», але й «бідність сильних».

По-третє, відкритість нашого суспільства та готовність релігійних організацій до співпраці з закордонними добродійними організаціями привели до швидкого розгортання в Україні роботи таких міжнародних агенцій і фондів як «Карітас», «Реновабіс», «Церква в потребі», ADRA, Бюро єпископської конференції США з допомоги Католицькій церкві в Центральній і Східній Європі та ін.

Сказане не означає, що соціальне служіння Церкви в сучасній Україні розвивається безпроблемно. Як вже наголошувалося, історично склалося так, що Церква на сьогодні ще позбавлена тієї матеріальної, фінансової та юридичної бази, яка б дала їй можливість, з одного боку, реалізовувати власні масштабні проекти у цій царині, а з іншого, як рядопокладеній юридичній особі брати участь у тендерах на реалізацію тих чи інших соціальних проектів держави, які вона зі своїм досвідом та напрацьованими механізмами соціального служіння могла б впевнено вигравати.

На сьогодні співпраця Церкви з системою охорони здоров'я та соціального захисту держави ще не набула концептуального характеру. Нерозвиненість співпраці Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій чи окремих церков з органами соціального захисту, охорони здоров'я і довілля свідчить про зародковий характер можливого плідного партнерства у стосунках між ними, не кажучи вже про делегування державою своїх прав і повноважень у цій царині Церкві як складовій майбутнього громадянського суспільства в Україні. Недостатня розвиненість громадянського суспільства і Церкви, як інституту такого суспільства, визначають і низьку її активність у моральній оцінці дій влади та держави, спрямованих на подолання бідності та розв'язання інших проблем, характерних для транзитних суспільств: накопичення первинного капіталу, відсутність справед-

ливості у розподілі та перерозподілі суспільних благ, домінування егоїстичних начал над намаганням творити спільне благо, великий розрив між багатими і бідними прошарками суспільства тощо.

Крім означених питань релігійно-суспільного розвитку сучасної України слід було б також розглянути діяльність релігійних інституцій як суб'єкта внутрішнь-ополітичного процесу, особливо з урахування того, що церкви і релігійні організації демонструють високий ступінь включеності у цей процес, а лібералізація умов діяльності Церкви практично являла собою складову загальнодемократичних перетворень в Україні.

Провідні релігійні організації нашої країни визначили своє ставлення до політичного реформування суспільства та його цілей у своїх програмних документах або формулюють свою позицію, виходячи із відповідних документів своїх закордонних керівних центрів, таких, наприклад, як «Основи соціальної концепції Руської православної церкви», прийнятої Архієрейським собором РПЦ 2000 р. Для католицьких церков України таку роль відіграють документи II Ватиканського собору, більшість папських енциклік та послань суспільно-політичного спрямування і т.д.

Згадані документи чітко визначають позицію окремих церков та релігійних організацій щодо політичного процесу та можливої участі у ньому. У випадках, коли релігійні організації цілковито не дистанціюються від політики, як, скажімо, це роблять Свідки Єгови, а визначають свою певну причетність до формування пріоритетів суспільно-політичного розвитку, то вони обов'язково визначають межі свого прямого впливу та глибину можливої включеності своїх вірних у політику.

Основні релігійні організації України у своєму ставленні до суспільно-політичного процесу не надають переваг жодному державному устрою чи політичній доктрині, оцінюючи їх лише з точки зору здатності до формування таких соціально-політичного простору та економічної моделі розвитку країни, які найповніше відповідали б християнським ідеалам. Таким чином релігія практично залишає за собою лише роль чинника політичної мобілізації та підсилення політичних орієнтацій членів релігійних організацій та їх симпатиків. Серед засобів прямого впливу та участі Церкви у суспільно-політичному процесі провідне місце посідає критична функція Церкви щодо реальної політичної лінії влади, особливо в питаннях, що стосуються забезпечення умов життя достойних людини і суспільства.

Ще одним, щоправда опосередкованим, шляхом і досить кволим в Україні важелем впливу Церкви на формування та функціонування як політичної системи, так і реальної політики є політичні партії та об'єднання релігійної (християнської та мусульманської) орієнтації. Вони почали створюватися в Україні ще на початку 90-х рр. минулого століття, але в жодній політичній кампанії навіть сумарно не перейшли прохідного бар'єра до Верховної Ради України. Мало чим допомагала релігійна ідентифікація і лідерам президентських перегонів, позиціонована ними релігійність спрацьовувала тут радше тоді, коли вона чітко ув'язувалася з цілком конкретною релігійною організацією та її інтересами. Абсолютна ж більшість політиків-лідерів партій релігійного спрямування виходили спочатку із опозиційності (тоді комуністичним силам), а згодом просто з привабливості християнських гасел, сприймаючи Церкви і релігійні організації як добре структуровані та керовані інституції і розраховуючи на їхню підтримку на виборах та на зростання їх впливу у суспільстві у майбутньому.

Основним чинником взаємодії релігії і політики в Україні послідовно поставали питання загальної лібералізації державно-церковних стосунків, що забезпечило б розвиток релігійного середовища, легалізації УГКЦ; об'єднання та унезаалежнення православних в Україні. Безпосереднім приводом для активізації політичного впливу на Церкву і навпаки ставали як визначальні події релігійного життя, так і політичні кампанії, пов'язані, як правило, з виборами депутатів Верховної Ради та Президента України.

Загальна демократизація законодавства, що регулює діяльність релігійних організацій та питання легалізації українських греко-католиків і зміцнення позицій УГКЦ у суспільстві, були основними чинниками релігійно-політичної активності в останні роки існування СРСР та у початковий період незалежності України. Нині ці питання хоча і стають інколи причиною політизації релігійного середовища, однак не є визначальними для цього процесу. Як правило, вони стають вислідом поточного моменту у житті суспільства та Церкви, пов'язаного, наприклад, із актуалізацією питання про утвердження в Україні греко-католицького патріархату або зміни місця центрального осідку УГКЦ із Львова на Київ, чи з намаганням нових політичних сил фаворизувати ту чи іншу релігійну організацію з метою надання їй якихось переваг і т. ін.

Надзвичайною гостротою і відсутністю чіткої перспективи до розв'язання вирізняються проблеми відновлення єдності між православними в Україні та здобуття ними бажаного для їхньої Церкви канонічно-правового статусу.

По суті, визначеність основних політичних сил та православних віруючих у різних регіонах країни у цьому питанні на початку 90-х рр. ХХ ст. стали сакральним прочитуванням ключових проблем суспільно-політичного розвитку України — збереження і розвиток її державності, визначення зовнішньополітичних орієнтирів, глибока демократизація життя нашого суспільства тощо. Згодом політичні пріоритети православного населення починають змінюватися, але організаційна структура православних в Україні, розділених на три юрисдикції, залишається незмінною і слугує основним подразником для втручання політиків у релігійне життя та причиною активної участі Церкви чи її представників у політичному процесі.

Починаючи з політичної кампанії 1990 р., пов'язаної з виборами до Верховної Ради, в усіх наступних парламентських виборчих кампаніях (1994, 1998, 2002, 2006 рр.) Церква виступала активним суб'єктом обрання вищого законодавчого органу країни та представницьких органів влади усіх рівнів. Православні, греко-католицька та деякі пізньопротестантські церкви у кожний із зазначених періодів виступали з відповідними посланнями та зверненнями як до своїх вірних, так і до всього українського народу.

Зміст цих документів, з одного боку, базувався на намаганні релігійних організацій посилити моральну домінанту самих виборів і підтримати тих кандидатів у депутати, які обстоювали християнські цінності та пріоритети суспільного розвитку, що витікають із соціального вчення християнських церков. З іншого, особлива увага провідних релігійних організацій приділялася питанням зовнішньополітичних пріоритетів, як їх визначали для себе окремі кандидати у депутати, які обиралися за мажоритарною системою, та політичні партії, що висували своїх претендентів на депутатські мандати за пропорційною виборчою квотою.

Характерною ознакою церковних документів, що стосувалися цих політичних кампаній, були заклики до активної участі людей у виборах як єдиного шляху до реалізації народом свого права на демократичне делегування своєї влади народним обранцям. Другою стійкою тезою згаданих церковних послань і звернень була пересторога щодо неприпустимості обрання до представницьких органів влади тих кандидатів у депутати та представників політичних сил, що прагнули реанімації тоталітарної системи. В них також відкидалася можливість підтримки окремих кандидатів та тих політичних сил, які демонстрували занадто радикальні політичні погляди і підходи до розв'язання актуальних питань суспільного розвитку. Третім, досить складним компонентом змісту церковних документів, що стосувалися політично-активних періодів у житті сучасної України, було намагання релігійних організацій визначитися з підтримкою позитивних, з їхньої точки зору, політичних ініціатив у програмах кандидатів у народні депутати, політичних партій та їхніх блоків.

Серед таких ініціатив у різні періоди релігійними організаціями особливого значення надавалося прийняттю Конституції, утвердженню державного суверенітету України та приватної власності як основи господарювання в нових умо-

вах, недопущенню до влади тих, хто розпалював сепаратистські настрої, міжконфесійну ворожнечу та політичних сил з безбожницькою ідеологією, а також тих політиків, діяльність яких призвела до втрати владою свого авторитету. В сенсі підтримки зовнішньополітичних пріоритетів окремих політиків та політичних сил провідні релігійні організації країни ніколи не мали єдиної думки, оскільки їх особисті пріоритети у цій галузі суттєво різнилися. Українські греко-католики та православні, які склали собою Українську православну церкву Київського патріархату та Українську автокефальну православну церкву, завжди виступали за утвердження самобутнього шляху розвитку України з наступною її інтеграцією до Європи та рішуче заперечували проти тих, хто виступав за відновлення колишнього Радянського Союзу чи встановлення особливих зв'язків з Росією та побудови нових союзів пострадянських держав на конфедеративній основі чи за створення Єдиного економічного простору кількома державами за участю України. Українська православна церква, відповідно, декларувала свою підтримку тим політичним силам, які прагнули збереження євразійського простору та зміцнення економічних, політичних, культурних та духовно-релігійних зв'язків з Росією, Білоруссю та з іншими східнослов'янськими православними народами.

Природно, що жодна з названих церков не була і не могла бути монолітною у своїй позиції щодо суспільно-політичного процесу в країні. Настрої віруючих тут мали значну варіативність залежно від регіону їх проживання, активності самих політичних сил, авторитетності регіональних церковних лідерів та ін. важливих обставин. Окрім того, як вважає абсолютна більшість експертів, Церква, попри її ідейну впливовість у суспільстві, організаційні і комунікативні можливості та високу довіру з боку населення, виявилася нездатною до відчутного впливу на формування політичних пріоритетів та вибору не лише усього народу, а навіть своїх вірних. Мабуть саме з огляду на це, протестантські церкви, як правило, обмежували свою політичну активність документами, що спонукали віруючих до участі у виборах та оголошенням спеціальних постів і молитов, що допомогли б членам їхніх церков і всьому народові зробити правильний вибір у доленосний момент історії.

Певний блоковий зв'язок між політичними силами та окремими релігійними організаціями, як наслідок їхньої спільної активності, спрямованої на підтримку одне одного, прослідковується в новітній історії України також досить невиразно. Більш помітним і сильним він є на регіональному рівні, де місцеві політичні еліти співпрацюють з чітко визначеною конфесійною більшістю. Що ж стосується загальнонаціонального рівня, то у Верховній Раді ще 1997 р. були утворені депутатські об'єднання «За Єдину Українську Помісну Православну Церкву» та на захист «канонічного православ'я», робота яких продовжилася і в парламенті наступного скликання. Причиною цього є нерозв'язаність проблем українського православ'я та невизначеність канонічно-правового статусу православних в Україні. Згадані об'єднання демонструють у своїй роботі різний ступінь активності, що залежить від перебігу подій на політичній арені України та в середовищі самих православних церков.

Загалом співпраця Церкви з політичними організаціями та підтримка окремими релігійними організаціями тих чи інших політиків чи політичних сил, носила більш коректний характер, аніж активність політиків у релігійному питанні. Відомі непоодинокі випадки їх грубого втручання у суто внутрішні справи релігійних організацій, ініціювання захоплення храмів та майна, що належало іншим церквам, діяльність, яка призводила до зростання міжконфесійної ворожнечі, та інші дії, несумісні з законом та інтересами простих віруючих — громадян нашої країни і усього українського суспільства.

Щоправда, і релігійні організації у своїй політичній активності подекуди переходили межі дозволеного. Саме з цих причин їх чільники в ряді випадків особливо наголошували на необхідності для Церкви заявляти етичні принципи і вимоги, необхідні у політиці, а не займатися політичною агітацією та використовувати храми як організаційні осередки на підтримку окремих політиків та політичних партій.

Саме відсутність реальної відповідальності за політичну діяльність, заборону законом, і призводила, у ряді випадків, до надмірної безпосередньої включеності Церкви у політичний процес, що в результаті завдавало відчутних збитків її авторитетові.

Більш чітко і рельєфно ніж під час виборів до парламенту та інших представницьких органів влади політичні симпатії церков та їх відповідна активність проявлялися у процесі президентських перегонів. Це пояснюється як більшою дієвістю інституту президента в українській моделі влади та здатністю Глави держави активно впливати на державну політику щодо релігії, Церкви та віруючих, так і граничною персоніфікованістю президентської влади.

Перші президентські вибори в Україні відбувалися в умовах уже досить розвиненого релігійного середовища, що зростало надзвичайними темпами та становлення цивілізованої моделі державно-церковних відносин, запрограмованої прийнятим уже на той час Законом України «Про свободу совісті і релігійні організації». Характерною ознакою того часу були і бурхливі міжконфесійні та міжцерковні конфлікти, пов'язані в основному із процесами легалізації УГКЦ та церковно-національним відродженням в українському православ'ї, що привело до церковного розколу.

На перших президентських виборах саме сподівання на якнайшвидше розв'язання існуючих протиріч у релігійно-церковній сфері та динамічний розвиток Церкви і суспільства стали найближчими причинами практично одноставної підтримки суб'єктами релігійного життя кандидатури Л.М.Кравчука на найвищу у державі посаду. Центральною подією, що продемонструвала таку підтримку і цілковите взаєморозуміння між Церквою та майбутнім Президентом як політичним чільником Української держави, став Всеукраїнський релігійний форум, що відбувся у Києві 19 листопада 1991 р. Наголошуючи на особливій суспільній ролі Церкви та необхідності розвитку її партнерства з державою, Л.М.Кравчук у своєму виступі на форумі визначив сенс політики держави щодо Церкви і Церкви щодо держави. На його думку, обидві сторони мали бути вільними у взаємовідносинах між собою, але в межах одних і обов'язкових для всіх законів. Такі стосунки держави і Церкви, на переконання майбутнього Глави держави, могли б бути виражені політичною формулою «Вільна Церква — у вільній державі».

Тодішнє політичне керівництво України вбачало головне завдання органів державної влади в царині державно-церковних стосунків у тому, щоб забезпечити беззастережну реалізацію повної свободи совісті — свободи вибору релігії, світогляду, переконань, свободи бути віруючим чи атеїстом, а також в убезпеченні українського суспільства від незаконних обмежень у діяльності релігійних організацій, порушень прав і свобод віруючих. До невід'ємних прав самих віруючих Л.М. Кравчук відносив вибір людиною віри і церкви, до якої вона буде ходити, виконання обрядів, оберігання традицій, обрання пастиря та релігійного центру, до якого буде належати їх релігійна організація.

Установки, сформульовані у виступі на форумі, відіграли безумовно позитивну роль у становленні політичного іміджу майбутнього Президента і сприяли його обранню на найвищу державну посаду. Разом з тим, згаданий виступ Л.М.Кравчука носив програмний характер і як такий мав одну суттєву ваду, що згодом негативно позначилася як на державно-церковних відносинах, так і на розвитку релігійно-церковного середовища. Попри те, що вже чинним на той час Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» в урегулюванні стосунків держави з Церквою та питаннях розвитку релігійних організацій відштовхувався від засадничого принципу відокремлення Церкви від держави, а школи від Церкви, ця важлива теза була відсутня у програмній промові майбутнього Глави держави.

На невідповідність такого упущення вказували і подільні події, пов'язані з початком конституційного процесу в Україні. Базова теза про відокремлення Церкви від держави, а школи від Церкви, на якій будують свої стосунки з Церквою демократичні держави і яка забезпечує вільний розвиток релігійного середо-

вища, була відсутня у проектах Конституції України від 1 липня 1992 р. та 26 травня і 26 жовтня 1993 р. Така ситуація мала у своїй основі глибинні причини, що передбачали можливість іншої конфігурації відносин між Українською державою і Церквою, що, майже напевне зводилося б до фаворизації державою однієї або кількох церков.

Очевидною причиною такого прочитання принципу свободи совісті в ту пору стали події, пов'язані з проблемною ситуацією, що на той час уже склалася в українському православ'ї. Боротьба проукраїнських та російсько орієнтованих сил всередині колись єдиної Української православної церкви, що була складовою РПЦ, завершилася конституюванням спочатку Української автокефальної православної церкви (1990 р.), а влітку 1992 р. ще і Української православної церкви Київського патріархату, що існували поруч з УПЦ.

Не зупиняючись, у даному випадку, на аналізі методів досягнення поставленої мети та рівні обізнаності політичного керівництва України з особливостями функціонування Церкви, зазначимо, що на той час воно активно підтримувало тенденцію до українізації церковного життя. Саме з цієї причини задекларований у листопаді 1991 р. політичний лозунг «Вільна Церква — у вільній державі» у вересні наступного 1992 р. в устах Президента Л.М. Кравчука трансформується в переконання у тому, що у незалежній державі і Церква має бути незалежною від втручання зовнішніх релігійно-політичних центрів.

На цій основі в Україні було зроблено спробу через визначення нового співвідношення компетенції держави і Церкви поставити заслін зовнішньому втручання у процеси, що відбувалися у релігійному житті країни. Виступаючи на святочній академії у пам'ять Патріарха Йосипа кардинала Сліпого у вересні 1992 р., Президент Л.М.Кравчук зазначив, що наша держава не буде намагатися впливати на внутрішньоцерковні процеси, але це зовсім не означає, що держава та її місцеві органи повинні пасивно споглядати, як на релігійному ґрунті порушуються діючі закони. Це зовсім не означає, що в релігійне життя України мають втручатися інші сторонні сили, інші держави. Держава не втручається і гарантує свободу совісті лише тоді, коли не порушуються закони, за якими живе ця держава. Свобода совісті, свобода релігійної діяльності — це питання значно ширше від пасивного невтручання. На думку Глави держави, влада зобов'язана не тільки сама не втручатися у внутрішнє життя релігійних громад, але і гарантувати їм захист від втручання в їхнє життя сторонніх сил та контролювати дотримання законів і діючих зареєстрованих статутів.

Така зміна пріоритетів політичного керівництва держави у сфері релігійно-церковного життя чітко кореспондувалася з подіями, що відбувалися у православному середовищі країни. На той час стало зрозуміло, що намагання священноначалля УПЦ до унезалежнення своєї церкви в межах канонічно-правового поля не лише на увінчалися успіхом, але і призвели до суворих церковно-дисциплінарних стягнень, що були накладені Московською патріархією на главу УПЦ митрополита Філарета (Денисенка). Влітку 1992 р. утворилася УПЦ Київського патріархату, до складу якої увійшли частина церковних структур УПЦ і УАПЦ, та було обрано нового главу Української православної церкви митрополита Володимира (Сабодана). Згодом події призвели до зміни конфігурації православного середовища України, розмежувавши УПЦ Київського патріархату і УАПЦ, з одного боку, та УПЦ — з другого, по лінії їх ставлення до питання унезалежнення православних в Україні.

УПЦ Київського патріархату та УАПЦ прагнули цього, зігнорували навіть канонічними правилами та традиціями, що утвердилися у вселенському православ'ї. І хоча заради справедливості слід було б сказати, що однозначно визначеної моделі отримання православними тієї чи іншої церкви повної незалежності (автокефалії) не існує, однак спроби українських церков отримати її явочним шляхом були особливо невдалими, оскільки створювали в Україні таку ситуацію, коли частина православних церковних структур (УПЦ) визнавалася іншими православними церквами канонічною, а решта (УПЦ КП та УАПЦ) — такими, що порушили існуючий порядок і випали з канонічно-правового поля.

Українська Православна Церква, що залишалася в організаційному та канонічному єднанні з РПЦ, у відношенні до національних цінностей залишалася не-однорідною і на загал демонструвала позицію, що далеко не завжди корелювалася з лінією Української держави, особливо в її зовнішньополітичному курсі та надто щодо українсько-російських відносин, які ніколи не вирізнялися простотою.

Природно, що в цій ситуації політичне керівництво України вважало за не-обхідне підтримувати національно-орієнтовані церкви і, відповідно, намагалося обмежити активність УПЦ. Діяльність влади щодо останньої не завжди здійснювалася в законний спосіб, що, з одного боку, було адекватною відповіддю на бажання Московської патріархії будь-що утримати частину православних українців у сфері свого духовно-релігійного впливу, а з іншого — створювало перспективу для вивищення певного кола релігійних організацій, і, відповідно, відкривало можливості для звуження прав інших. В реальній політиці це виявлялося у відчутній підтримці центром і частиною регіональних еліт УГКЦ, УПЦ КП і УАПЦ, яка однак значною мірою знівельовалася тогочасним широкомасштабним конфліктом, в який були втягнуті ці та інші церкви. В частині ж регіонів країни, де УПЦ займала панівні позиції, регіональна влада суто формально ставилася до позиції центру у цих питаннях, продовжуючи у тій чи іншій формі підтримувати згадану церкву.

Суттєві розходження у позиціях центру та регіонів у проведенні владою церковної політики були характерними для України й у наступні періоди. Така ситуація пояснювалася наявністю у різних регіонах країни різних за конфесійною належністю домінуючих величин релігійного життя. Природно, що регіональна влада за таких умов не могла залишити поза увагою інтереси і побажання саме тих церков, які складали собою більшість, а у випадках, коли така більшість виявлялася абсолютною, то між владою та відповідною церквою подекуди встановлювався жорсткий блоковий зв'язок, що не сприяв утвердженню рівноправ'я між релігійними організаціями.

До найбільших політичних прорахунків центральної влади у її церковній політиці у період президентства Л.М.Кравчука, таким чином, можна віднести відсутність бачення реальних шляхів виходу із внутрішньо-православного конфлікту, намагання насильницького приєднання УАПЦ до УПЦ Київського патріархату та дистанціювання від УПЦ, що лише поглибило протиріччя в українському православ'ї та призвело до посилення опозиційних настроїв щодо влади всередині останньої.

Суттєвих змін церковно-політичні відносини в Україні зазнали з приходом до влади Л.Д.Кучми. Десятиліття президентського правління Л.Д.Кучми можна було б умовно поділити на три етапи у розвитку церковної політики Української держави. Перший (1994 — 1995 рр.), пов'язаний із запереченням та радикальним коригуванням політики попередньої влади у церковному питанні; другий (1995-1999 рр.) — інтенсивного сприяння розвитку релігійного середовища без акцентування уваги на національно-державному інтересі у цій справі; третій (1999-2004 рр.) — продовження лінії на інтенсивний розвиток Церкви та її партнерства з державою з акцентованою увагою причетності держави, як інтегральної суспільної інституції, до розв'язання тих питань церковного життя, які зачіпають інтереси Української держави і нації. На тлі продовження лінії, спрямованої на загальне зміцнення позицій Церкви у суспільстві та вирішення її майнових питань, скоригована державно-церковна політика більше не наголошувала на необхідності підтримки владою національно-орієнтованих церков та рухів і підкреслено декларувала рівне ставлення держави до усіх без винятку суб'єктів духовно-релігійного життя тогочасної України.

Нова влада ліквідувала Раду у справах релігій при Кабінеті Міністрів України як механізм реалізації державної політики у сфері релігійного життя й утворила натомість Міністерство у справах національностей, міграції і культів, якому передала, в тому числі, і функції скасованої Ради. Слідом за цим були виправлені найгрубіші помилки попередньої влади у галузі державно-церковних стосунків,

що стали наслідком ряду волонтаристських рішень, прийнятих у минулому. Найбільш помітним серед них стало відновлення реєстрації Української автокефальної православної церкви, значну частину парафій якої було приєднано до УПЦ Київського патріархату не без допомоги попередньої влади. Свого часу це зашкодило Україні, оскільки потягнуло за собою критичні зауваження на її адресу з боку впливових міжнародних організацій, включаючи Парламентську Асамблею Ради Європи, яка сформулювала свої претензії до України і поставила перед нею вимоги стосовно необхідності удосконалення чинного національного законодавства щодо релігії, Церкви і віруючих з метою унеможливлення подібних свавільних дій влади у майбутньому.

Утвердження нових політичних реалій, що породили зазначені вище зміни у стосунках влади з Церквою, невдовзі позначилися на перебігу всього релігійного життя, давши українському суспільству страшні уроки 18 липня 1995 р. на Софіївському майдані у Києві, пов'язані з похороном Патріарха УПЦ Київського патріархату Володимира (Романюка) та застосуванням владою сили до учасників цієї події.

18 липня ще більшою мірою загострило ситуацію в Українському православ'ї, спричинивши до пошуку владою такої моделі взаємовідносин з Церквою, яка б враховувала реальний та все більш зростаючий вплив УПЦ в центрі, на сході чи півдні країни, з одного боку, і посприяла б налагодженню її співпраці з релігійними організаціями з яскравою національною орієнтацією, з іншого.

У цій ситуації найбільш дієвою позицією влади у справах врегулювання міжцерковних протиріч та сприяння подальшому розвитку релігійного середовища стає її безстороння позиція, що базується виключно на чинному законодавстві і не передбачає найменшого сприяння жодній із церков. Президент Л.Д.Кучма у спеціальному зверненні з приводу подій на Софіївському майдані підкреслив, що держава не буде повертатися до тих часів, за яких владні інституції підтримували ті чи інші, більш близькі до них церковні організації, сприяти перерозподілу їх впливу, закривши очі навіть на використання ними сили. Така можливість виключалася у майбутньому, оскільки всі релігійні організації є рівними перед законом, а віруючі самі здатні розібратися, яка конфесія їм більше до вподоби. Президент відкинув ідею штучної підтримки однієї з церков, а тим паче творення в Україні державної церкви, вказавши при цьому на хибність практичної церковної політики попередньої влади і неприпустимість втручання держави у внутрішні справи Церкви, штучного прискорення чи силового коригування процесів у цій сфері життя суспільства.

Ця лінія була витримана Президентом і під час його зустрічі з членами парламентського об'єднання «За Єдину Помісну Православну Церкву», які зажадали від нього рішучих кроків, спрямованих на розв'язання внутрішніх протиріч в українському православ'ї та об'єднання православних церков. Підкресливши свою стурбованість ситуацією у релігійному житті України, Л.Д.Кучма наголосив на відсутності конституційно-правових засад і морального права для втручання у процеси, що тут відбуваються.

Таким чином, пріоритетними напрямками державної політики щодо релігії та Церкви у період президентства Л.Д.Кучми стають всебічний розвиток релігійного середовища, з наголосом на сприяння в утвердженні традиційних та історичних церков, та замирення існуючих у релігійному середовищі конфліктів, які справедливо розцінювалися владою як фактор дестабілізації суспільної злагоди.

Водночас влада намагається у свій спосіб працювати також і на зміцнення національного компоненту у релігійному житті, насамперед у православному середовищі, шукаючи підходи до об'єднання православних в Україні та досягнення ними бажаного рівня незалежності. Сам факт тісної залежності УПЦ, як найбільшої релігійної організації в країні, від закордонного релігійно-духовного центру був причиною певного дискомфорту влади у питанні її церковної політики. Однак для неї було також очевидним і те, що тісніша інтеграція УПЦ в український контекст можлива лише за умови безперечного визнання її «українсь-

кою церквою», а не «екзархатом Московського патріархату в Україні». Тому стосунки Президента із священноначаллям УПЦ та влади на різних рівнях з її структурами на місцях набувають досить інтенсивного характеру, хоча це і не здійснюється за рахунок дискримінації УПЦ КП та УАПЦ у масштабі держави. У регіональному вимірі така модель співпраці центральної влади з православними церквами, природно, мала свої особливості, однак у разі необхідності вони коригувалися центром. Паритетність у стосунках влади з православними церквами стає визначальною ознакою державно-церковних відносин цього періоду. Це забезпечує можливість зберігати спокій у православному середовищі, хоча і не дає очевидного прогресу у пошуках моделі розв'язання внутрішньо-православних протиріч, що перейшли у свою латентну стадію.

За оцінками експертів, у цей період Президент Л.Д.Кучма та його оточення не мали серйозно пропрацьованої програми гармонізації релігійної ситуації, однак поволі в церковній політиці влади починає утверджуватися переконання щодо необхідності сприяння процесові становлення в Україні єдиної Помісної Православної Церкви. Починаючи з кінця 90-х р. ХХ ст., ця позиція набуває все більш конкретних обрисів, однак втіленню їх у практичну політику заважає чергова політична кампанія, пов'язана з президентськими виборами 1999 року. Президент та його оточення, хоча і позиціонували себе прибічником творення в Україні єдиної Помісної Православної Церкви, однак повсякчас наголошували на неутручанні держави у внутрішні справи Церкви та обіцяли підтримку тим силам, які прагнуть об'єднання православних та врегулювання їхнього канонічно-правового статусу.

Церковне середовище, особливо з наближенням виборів, намагається активно впливати на позицію Президента Л.Д.Кучми, який є найімовірнішим претендентом на президентську посаду каденції 1999-2004 рр. Київський патріархат та УАПЦ вимагають від нього рішучості у справі сприяння становленню в Україні єдиної Помісної Православної Церкви. УПЦ, у свою чергу, робить наголос на внутрішньоцерковному характері проблем українського православ'я та на можливості їх розв'язання виключно канонічно-правовим шляхом, що є абсолютно неприйнятним для інших суб'єктів внутрішньоправославного конфлікту.

У процесі підготовки до виборів президента постала ще одна, надзвичайно складна і значима для українського релігійного середовища проблема. Ідеться про запрошення в Україну Папи Римського Івана Павла II. До того часу Ватиканом і Україною, в особі її політичного керівництва, було зроблено усі необхідні підготовчі кроки до проведення цього візиту: починає працювати Посольство України при Святому Престолі, Президент України офіційно запрошує Папу Римського відвідати Україну, римо- та греко-католикам передається більшість знакових культових об'єктів, на які вони претендували у процесі реституції церковної власності тощо. Майбутній візит Папи Римського до України стає тим важелем, що покликаний схилити на підтримку діючого Президента на виборах 1999 року голоси мільйонів виборців у Галичині та інших західних областях України. Однак до самих виборів можливість такого візиту не афішується, а дата його проведення залишається невизначеною, що робить союзною до Президента силою і православних усіх юрисдикцій.

Самі президентські перегони продемонстрували надзвичайно тісний зв'язок політичної та релігійної сфер життя українського суспільства. Рідкий передвиборний візит Л.Д.Кучми до регіонів не передбачав його зустрічі з місцевою духовною ієрархією. Такі робочі зустрічі мали обоюсторонню користь. З одного боку, діючий Президент, проводячи такі зустрічі, мав нагоду продемонструвати релігійним діячам та громадськості реальні позитивні зрушення у галузі державної політики щодо Церкви та по ходу виправляти ті перекося у її реалізації, що неодмінно виникали на місцях і у такий спосіб заручитися підтримкою релігійних лідерів того чи іншого регіону. З іншого боку, сам факт проведення таких зустрічей у контексті великої кількості подібних подій, промовисто демонстрував рівноправність Церкви та інших суспільних інституцій, віруючих та

представників інших об'єднань громадян. Що ж до самих релігійних діячів, то вони під час такого спілкування могли вирішити величезну кількість проблем поточного релігійно-церковного життя, розв'язання яких з тих чи інших причин зводилося місцевим керівництвом.

Попри пізніші звинувачення влади у намаганні у такий спосіб задіяти на підтримку Л.Д.Кучми на виборах Президента України адміністративний ресурс, можна стверджувати, що самі президентські перегони 1999 року та підготовка до них дали помітний поштовх поступальному розвитку релігійного середовища та прислужилися розв'язанню ряду складних проблем релігійного життя, що не вирішувалися до того. Проведена самим Л.Д.Кучмою та його штабом у цьому напрямку робота і забезпечила йому підтримку релігійного середовища на президентських виборах 1999 року.

Адміністративні важелі впливу на підтримку переобрання діючого Президента на другий термін, що чітко виявлялися у багатьох формах, не могли бути достатньо ефективно задіяними щодо церковного середовища. Попередня практика показувала, що віруючі будуть підтримувати на виборах того політика, який здійснює, в першу чергу, кроки назустріч саме їхній релігійній організації, тим самим у природний спосіб нарощуючи свій авторитет в їхніх очах. Підтвердженням сказаному може слугувати втрата контактності Л.Д.Кучми з лідерами активних харизматичних центрів, що зазнали у ті роки певного тиску з боку влади з ініціативи чистини непрофесійного оточення Президента. Цю контактність так і не було відновлено до виборів 1999 року, а прибічники харизматичних церков підтримували інших претендентів на пост Президента України.

Крім згаданих церковних інституцій відкрито і системно Л.Д.Кучму на повторний термін президентства не підтримали лише православні братства УПЦ, що уособлюють собою сили, радикально налаштовані на тісну інтеграцію України з Росією чи навіть на створення нового державного утворення, що об'єднало б їх у єдиній державі. З цих причин братства підтримували на цих виборах лідера українських комуністів П.М.Симоненка.

Релігійні організації, що активно підтримували діючого Президента на чергових президентських виборах, у такий спосіб віддали належне його особистим зусиллям та зусиллям його адміністрації, що були спрямовані на розвиток Церкви. Самому ж Главі держави обрання на другий термін дало можливість почуватися більш вільно у подальшому виборі пріоритетів державної політики у галузі церковного життя, що не повинні були обов'язково тісно корелюватися з уподобаннями тих чи інших впливових у релігійному середовищі сил.

Серед таких пріоритетів особливо слід виокремити націленість влади на зміцнення матеріально-технічної бази Церкви та розвиток її контактності з іншими суспільними інституціями; пошуки шляхів відновлення втраченої єдності православними в Україні та осягнення ними бажаного канонічно-правового статусу для своєї Церкви.

Зміцненню матеріальної бази Церкви, у першу чергу, сприяла робота з реституції церковної власності, що постійно у тій чи іншій формі контролювалася Президентом, а Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» від 25 березня 2002 р., був покликаний, як уже зазначалося, довести цю роботу до логічного завершення та сприяти подальшому входженню Церкви у систему суспільних інституцій.

Окрім того політичні керівники України у цей період неодноразово виступали з ініціативами фінансової підтримки пам'яток історії та культури, що знаходилися у користуванні Церкви, та інших суспільно значущих проектів релігійних організацій. Таку фінансову підтримку свого часу отримувала Києво-Печерська Лавра, Зимненський жіночий монастир на Волині (УПЦ), Патріархія УПЦ КП на видавничу діяльність, УГКЦ на ведення реставраційно-відбудовувальних робіт у Свято-Юрському комплексі Львова та ряд інших релігійних організацій. Однак

поставити цю роботу на серйозну основу так і не вдалося. Щоправда, 2002 р. Кабінетом Міністрів України була прийнята відповідна постанова щодо фінансової підтримки соціально значущої роботи релігійних організацій та збереження й утримання державою пам'яток історії та культури, що знаходяться у користуванні Церквою, але вона так і не була профінансована.

Найпомітнішою подією міжнародного релігійного життя, що відбулася в Україні за часів президентства Л.Д.Кучми, став пастирський візит до нашої країни Папи Римського Івана Павла II, що відбувся влітку 2001 року. Доконечних домовленостей щодо проведення цього візиту було досягнуто напередодні, під час відвідин України Державним Секретарем Ватикану кардиналом А.Содано, який мав зустрічі з Президентом України та іншими високопосадовцями держави.

Різного роду обставини не сприяли тоді наповненню цього візиту корисним для України змістом, однак загальна його значущість для політичного керівництва нашої країни та римсько- та греко-католицьких церков була досить значною. До нашої країни впродовж усього візиту була прикута увага світових мас-медіа, що було вкрай необхідним Україні, яка переживала тоді, як член світового співтовариства, не найкращі часи. Римсько- і греко-католицька церкви, відповідно, отримали внаслідок візиту Папи могутній імпульс для свого подальшого розвитку.

Візит, як відомо, викликав і певне загострення у внутрішньому релігійному житті України. Продовжуючи лінію священноначалля РПЦ, спрямовану на недопущення візиту Папи до східнослов'янського регіону колишнього СРСР, Українська православна церква виступила проти цього візиту, ще раз продемонструвавши серйозне розходження з курсом держави на зміцнення україно-ватиканських відносин. Це послужило ще однією причиною для активізації Президента Л.Д.Кучми у царині державної політики щодо релігії та Церкви і, особливо, у питанні врегулювання «православного питання», що складало серцевину негараздів у церковно-релігійному житті країни.

Починаючи з 1997 р., з ініціативи та за дорученням керівництва України Державний комітет України у справах релігій, утворений внаслідок драматичних подій 18 липня 1995 р. з метою якісного регулювання державно-церковних відносин, починає пошуки контактів, а згодом ініціює ведення переговорного процесу з провідними духовно-релігійними центрами, здатними вплинути на розв'язання проблем, що накопичилися в українському православ'ї. Відповідні консультації здійснюються з Ватиканом, священноначаллям Єрусалимської, Румунської, а особливо Константинопольської та Руської православних церков.

До 1999 р. ці контакти носять ознайомчий характер, українська сторона вивчає можливості спільних дій із закордонними релігійно-духовними центрами у напрямі врегулювання внутрішньоправославних протиріч в Україні, вивчає позиції Церков, здатних вплинути на цей процес, їх інтереси у цьому питанні, не вживаючи активних дій зі свого боку. Переломним у цьому відношенні стають 2000-2001 рр., коли до переговорів між Константинопольським та Московським патріархатами з проблем врегулювання ситуації в українському православ'ї долучається український уряд. Впродовж 2000–2004 рр. ці переговори у різному форматі відбуваються у Женеві, Стамбулі, Москві, а кілька їх сесій проходить в Україні.

Політичне керівництво країни все більшою мірою відчуває дискомфорт від залежності найбільш впливової в Україні церкви — УПЦ від Московської патріархії, що жорстко орієнтується на зовнішню політику Російської Федерації, а почасти, особливо в питаннях релігійно-духовного життя, і впливає на її формування. Об'єднання та унезалежнення православних в Україні постає як питання формування ще однієї атрибутивної ознаки нашої державності, коли політичне унезалежнення нації ув'язується з її унезалежненням також і у духовно-релігійній сфері.

На початку 2001 р. Президентом Л.Д.Кучмою вперше публічно однозначно артикулюється ідея необхідності побудови в Україні єдиної Помісної Православної Церкви. З цього часу розпочинається спланована серія його зустрічей з вищими духовними особами Константинопольського та Московського патріархатів та залучення до цього процесу священноначалля Української православної церкви.

Наголос робиться на розуміння Московською патріархією реальних процесів в українському православ'ї та її бажанні знайти раціональне розв'язання існуючих тут проблем. Однак Архієрейський собор РПЦ 2002 р. відхилив як звернення українського єпископату щодо надання УПЦ статусу автономної церкви, так і президентське звернення до Собору з цього питання. Не дають помітного позитивного результату й інші контакти Президента Л.Д.Кучми з цих питань з політичним керівництвом Російської Федерації, Патріархом та іншими чільниками Московської патріархії. Розуміючи складність перспективи розв'язання «українського питання» з РПЦ, Глава держави проводить у рамках свого візиту до Туреччини робочу зустріч з Константинопольським патріархом Варфоломієм, що суттєво активізує український вектор політики Вселенського патріархату.

Однак загострення загальної політичної ситуації в Україні та посилення політичної боротьби, пов'язане із загибеллю журналіста Георгія Гонгадзе і т. з. «касетним скандалом», поволі відводить проблему гармонізації релігійного життя на другий план і на завершальному етапі своєї політичної кар'єри Л.Д.Кучма уже не робить виразних кроків у цьому напрямі, а радше чекає від Церкви імпульсів, спрямованих на підсилення і легітимацію його влади. Важливу роль у цьому відіграв і той факт, що найближче оточення Президента, яке сформувалося на заключному етапі його перебування на посаді, не надавало питанням удосконалення церковної політики держави належного значення.

Ситуація, що склалася у стосунках між державою і Церквою, мала складні наслідки для розвитку релігійно-церковного середовища. З одного боку, вона сприяла відкладанню на невизначену перспективу розв'язання нагальних проблем релігійно-духовного життя і, в першу чергу, вирішення «православного питання». З іншого, привела до надмірної автономізації Церкви і держави, звуження сфери партнерства між ними та спроб задіяти релігійні організації у сфері політичного протиборства на боці діючої влади.

Останнє лише пришвидшило зростання опозиційності щодо влади у релігійному середовищі та призвело до консолідації зусиль ряду релігійних організацій, які об'єдналися у міжконфесійній Нараді представників християнських Церков України на користь опозиції, очолюваної лідером парламентського блоку «Наша Україна» В.А. Ющенком.

Президентські вибори 2004 року перетворилися на арену справжнього протиборства у релігійному середовищі країни та безпрецедентного включення Церкви у політичний процес. Лідери президентських перегонів — В.А.Ющенко та В.Ф.Янукович — у процесі виборів продемонстрували своє бажання заручитися підтримкою провідних релігійних організацій України, вживши у цьому напрямі декілька достатньо промовистих кроків. Це ще більшою мірою поляризувало релігійне середовище країни. В результаті, на підтримку В.Ф.Януковича виступила найбільша релігійна інституція України — Українська Православна Церква, прибічники якої вдалися до різноманітних форм політичної агітації. Значна ж кількість релігійних організацій, що входили до складу Наради представників християнських Церков України, спочатку звернулися до народу і влади з вимогою проведення чесних виборів, незастосування тиску на виборців та недопущення застосування силових методів боротьби, а згодом уже у більш широкому складі прямо підтримували В.А. Ющенка, беручи безпосередню участь у подіях на Майдані Незалежності у Києві. Тут далися взнаки як висока політична напруга президентської кампанії, так і відсутність чіткої правової бази, що давала б можливість обмежувати втягування релігійних організацій в орбіту політичного протиборства, а тим більше перетворення їх на активних суб'єктів цього процесу.

З приходом на пост Глави держави В.А.Ющенко вжив кроків, які забезпечували б Президентові України пряме спілкування з релігійними організаціями. Щоправда, перший рік його президентства на дав очевидних зрушень у забезпеченні розвитку релігійного середовища та розв'язанні гострих проблем, що існували у ньому. Попри особисту зацікавленість Президента та його відповідні дору-

чення, Церква слабо просунулася до мети і у напрямі налагодження своєї співпраці зі світською школою. В деяких же аспектах політика нової влади щодо Церкви виявилася менш ефективною, ніж у попередній період. В країні практично призупинився процес реституції церковної власності, суттєво зменшилася кількість зареєстрованих за рік релігійних організацій, не зрушив з місця процес удосконалення законодавства, яке, принаймні, мало б унеможливити надмірне втручання Церкви у політичний процес. Не дала відчутного результату й активність влади, спрямована на врегулювання внутрішньоправославного конфлікту та сприяння утворенню в Україні єдиної Помісної Православної Церкви. Невдачею закінчилися спроби з боку влади посприяти об'єднанню національно орієнтованих УПЦ КП та УАПЦ і налагодити дієвий діалог з Константинопольською патріархією. Натомість зійшов нанівець переговорний процес щодо врегулювання ситуації в українському православ'ї між Константинопольським та Московським патріархатами за участю представників уряду України.

Президент В.А.Ющенко неодноразово артикулював свою активну позицію у справі сприяння розвитку Церкви та поглиблення її морального впливу на суспільство, а також необхідності розв'язання «православного питання» і розбудови в Україні єдиної Помісної Православної Церкви. Достатні часові рамки дають можливість Главі держави реалізувати намічене, тим більше, що він визнає за державою право активно порушувати і сприяти розв'язанню складних проблем релігійного життя, не втручаючись у внутрішні справи Церкви.

Відсутність чіткої правової бази у питанні участі Церкви у політичному процесі не може у майбутньому убезпечити країну від чергових збурень церковного середовища на політичному ґрунті, так само як і поставити ефективний заслін перед політиками, які бажали б використати можливості релігійних організацій у власних цілях. Це складало і складає в Україні серйозну загрозу для динамічного розвитку Церкви, оскільки неодмінно тягне за собою зростання конфліктогенності релігійного середовища у майбутньому України. Взаємодія між політикою і релігією найрішучішим чином буде залежати від політично-адміністративного реформування нашого суспільства, реального розподілу влади між її вищими інституціями та системами і вагомості політичних сил, що сформуються в країні у результаті парламентських виборів 2007 р.

Крім церковно-політичних подій особливості релігійного життя України значною мірою залежали від наявності гострих конфліктів та протиріч, що виникали тут на релігійному ґрунті у різні часи. Міжконфесійні та міжцерковні конфлікти тривалий час взагалі визначали характер релігійно-духовного життя в сучасній Україні. Вони були як прямим наслідком нищівної щодо Церкви дії тоталітарної системи, так і результатом помилок провідних політичних сил у їхній церковній політиці вже у незалежній Україні. Незалежно від їх історичного походження ці конфлікти заважали нормальному розвитку релігійного середовища країни.

Конфлікти на релігійному ґрунті, що відбуваються в Україні впродовж усього періоду її новітньої історії, мають у своїй основі багатопланові трансформації релігійного середовища. Вийшовши із-під жорсткої і ворожої за своєю сутністю тоталітарної опіки, Церква починає облаштовувати своє життя за іманентними для релігійних організацій законами. Кожна з цих організацій, перерозподіляючи зони своєї географічної присутності на конфесійній карті України, переслідуючи власні інтереси та цілі, відповідно до свого внутрішнього потенціалу починає протистояти іншим суб'єктам релігійного життя. Цей потенціал складають традиції історичної укоріненості на тій чи іншій території, матеріальні та фінансові можливості, місійна активність та здатність самих релігійних організацій адекватно реагувати на виклики часу.

За своїм змістом усі конфлікти, що відбуваються в Україні в період її незалежності можна умовно розділити на природні та неприродні. До першої категорії, з певними поправками, слід було б віднести бурхливе протистояння між греко-католиками і православними, що особливо гостро проявилася в кінці 80-х — на початку 90-х рр. ХХ ст., та різного роду напруженості між традиційними та

новітніми релігійними організаціями. Неприродним є найбільший із конфліктів – міжправославний. Причини цього конфлікту в основному знаходяться за межами власне українського контексту. В Україні ми бачимо лише ближчі чи віддаленіші наслідки дії цих чинників, що, знаходячи тут відповідне підґрунтя, здатні викликати загострення ситуації серед віруючих єдиної колісь церковної інституції.

Природний чи неприродний характер цих конфліктів зумовлює не стільки їх глибину та гостроту, скільки тривалість перебігу та можливість знаходження взаємоприйнятних для суб'єкта конфлікту рішень. Природні конфлікти, попри їх напруженість, вирішуються у більш стислі терміни і не знімають з порядку денного не лише мирного співіснування їх співучасників, але й їх співпрацю у майбутньому, що базується на розумінні природного права своїх колишніх опонентів на сповідання обраної ними віри та ведення відповідної діяльності. Неприродні конфлікти, як правило, тривають значно довше, оскільки основні фактори і механізми їх можливого розв'язання знаходяться поза межами компетенції самих учасників цих конфліктів, зацікавлених в їх завершенні. Неприродність конфліктів, що виникають на релігійному ґрунті, визначається ще і тим, що їх суб'єктами є церковні інституції однієї і тієї ж конфесії, що само по собі вказує на наявність, а можливо і домінуюче значення, позарелігійних основ таких конфліктів.

Падіння тоталітаризму та процес національного відродження, як уже зазначалося, самі по собі могли викликати певне збурення у релігійному середовищі України, що знаменували б собою вихід релігійних організацій із стану пригніченості, падіння моноїдеї та рішуче заперечення частиною з них сильних денационалізуючих тенденцій, характерних для радянської доби.

В Україні ці процеси посилюються виходом на легальну арену релігійного життя Української греко-католицької церкви, що була свого часу знищена режимом і понад сорок років діяла в підпіллі. Розширення меж релігійної свободи відразу актуалізувало проблему легалізації та відродження УГКЦ, яка історично відіграла важливу роль у збереженні етнічно-національної ідентичності значної частини українців, перш за все галичан. З'ява УГКЦ на конфесійній карті України, таким чином, поставила перед мільйонами людей у Галичині, Закарпатті, прикарпатських та в деяких інших регіонах, питання щодо їх власної конфесійної ідентичності. По мірі відродження УГКЦ номінально православні парафії вказаних регіонів почали масовий перехід до греко-католицьких церковних структур, що потягло за собою гострі протиріччя по усій вертикалі церковної конструкції, починаючи від непримиримості між Московською патріархією та Ватиканом, і закінчуючи суперечками за храми всередині самих парафій, де частина віруючих прагнула беззастережного підпорядкування Святому Престолу, а друга – робила наголос на візантійських витоках своєї церкви, або хотіла і надалі лишатися православними.

Таким чином, відновлення діяльності УГКЦ пришвидшило і процес національного відродження у православному середовищі Галичини, що вже й так вирізнялося своїми етноспецифічними особливостями. Звідти бере свій початок рух за відродження Української автокефальної православної церкви, що набув організаційних форм на початку 1989 р. і призвів до утворення влітку 1990 р. УАПЦ, яку очолив митрополит Української Православної Церкви в Америці Мстислав (Скрипник).

Внаслідок протиборства між греко-католиками та православними Галичина перетворюється на арену запеклого міжконфесійного конфлікту, що набуває помітного політичного виміру. Влада не може врегулювати цей конфлікт з причин власної слабкості, оскільки цей період міжконфесійного протистояння синхронізується із максимальним загостренням внутрішньополітичної боротьби, що практично паралізує саму владу. Спроби Церкви самостійно вгамувати пристрасті також не дають помітного результату. Чотиристороння міжцерковна Комісія (Ватикан, Московська патріархія, УГКЦ та УАПЦ) з урегулювання конфлікту, провівши кілька спільних засідань, 17 березня 1990 р. припиняє свою роботу у зв'язку з ви-

ходом із її складу УГКЦ, яка висуває ряд попередніх вимог, що унеможливають роботу комісії. Згадані події в Україні негативно позначаються на перебігу усього православно-католицького діалогу.

Московська патріархія не йде на жодні поступки щодо визнання незаконності Львівського псевдособору 1946 р. та УГКЦ як окремої церкви, що потребує поновлення у своїх майнових правах та реабілітації з боку держави. Більше того, позиція РПЦ зводилася до такого бачення процесу відродження УГКЦ, що витрактовується нею як посягання з боку греко-католиків на її «канонічну територію» при прямому потуранні місцевої влади та націоналістично налаштованих політиків.

За ситуації, що склалася, обов'язковою умовою збереження православними свого впливу в Галичині стає їх чітка самоідентифікація як церкви з виразною національною орієнтацією. Тому УПЦ, як складова РПЦ, практично втрачає тут свої позиції, поступившись УАПЦ, що згодом розділить свій вплив у Галичині та і в усій Україні з УПЦ Київського патріархату.

Внаслідок згаданих подій конфесійна карта України у 90-ті рр. ХХ ст. зазнає відчутних змін, що характеризуються формуванням зон абсолютного домінування тієї чи іншої із діючих церков, що, співпрацюючи з владою, дискримінують своїх суперників, не даючи віросповідним меншинам можливості для нормального задоволення своїх релігійних потреб. Лише по мірі того, як цим домінуючим церквам вдається врегулювати свої проблеми, конфлікт поволі починає згасати, а релігійне життя — входити в нормальне русло. Заради справедливості слід сказати, що коли найгостріша фаза православно-греко-католицького конфлікту минула, то і місцева влада у західних областях України, і сама УГКЦ, що поволі відійшла з позицій історичного реваншизму щодо православних, докладають зусиль до врегулювання їхніх проблем та налагодження контактності між православними та греко-католиками на всіх рівнях.

Природно, що такі глибинні зміни в релігійному житті величезного регіону, що розвивалися практично самоплинно, без достатнього контролю з боку влади та за відсутності контактності між керівництвом церков — суб'єктів конфлікту, не можуть не позначатися і на сучасному етапі їхнього розвитку. Ще і нині тут залишаються подекуди нерозв'язаними питання щодо церковної власності, зберігаються певні претензії релігійних громад одна до одної, а священноначалля православних та греко-католицьких церков по різному витрактовує перебіг та наслідки цього конфлікту. Однак слід визнати, що на сьогодні православно-греко-католицький конфлікт можна вважати вичерпаним.

Поволі вщухають і пристрасті, що час від часу розгоралися між традиційними церквами та новітніми релігійними утвореннями. Їх гострота припала, в основному, на першу половину дев'яностих років минулого століття, що були позначені інтенсивним розширенням віросповідного спектру релігійного життя України.

Зовсім інша ситуація спостерігається у православному середовищі країни. Величезна церковна структура, якою був на час початку суспільних змін в СРСР Український екзархат РПЦ, перейменований 1990 р. в Українську православну церкву, природно не могла бути однозначною по відношенню до тих церковно-політичних змін, що відбувалися в Україні. Розколи УПЦ стали, без перебільшення, найбільш драматичною подією суспільно-релігійного життя не лише в Україні, але й на всьому посттоталітарному просторі на сході Європи. Вони майже дзеркально відобразили політичне протиборство в тогочасній Україні, однак на відміну від політичного сегменту суспільного життя, законсервувалися і складають сьогодні основну проблему у розвитку релігійного середовища в Україні. Ці розколи нині не лише багато в чому визначають перебіг подій у цій царині суспільного життя, а й закладають диспропорції в його розвиток на майбутнє, несучи у собі потенціал нових конфліктів на релігійному ґрунті.

Першим етапом внутрішньоправославного конфлікту в Україні стало відродження Української автокефальної православної церкви, яка виводила свою історичну тяглість від УАПЦ, що постала у перше повоєнне десятиліття ХХ ст. і

було знищена тоталітарною машиною 1930 р. Новітня УАПЦ, як і її попередниця, ставила перед собою завдання відновлення справедливості щодо українського православ'я, яке волею історичної долі нашого народу втратило свою організаційну незалежність і потрапило у підпорядкування Московської патріархії — значно молодшого ніж Київ духовно-релігійного центру.

Багатовікова політика денационалізації та асиміляції українського православ'я, що стала наслідком входження Київської митрополії до складу РПЦ, не змогли доконечно нівелювати його національні особливості та самобутні ознаки. Ця окремішність української православної традиції актуалізувалася щоразу, коли політична ситуація була сприятливою для унезалежнення нашої Батьківщини.

Період нашої новітньої історії позначився наявністю двох моделей досягнення незалежності православними в Україні. На зламі 80-90-х рр. ХХ ст., як уже зазначалося, спочатку у західних областях, а згодом і по всій країні розпочався рух за автокефалію українського православ'я. Ця робота велася в умовах жорсткої політичної боротьби, спрямованої на політичне унезалежнення України і, відповідно, несла на собі її відбиток. Чільники руху за автокефалію за цих умов не вважали за необхідне дотримуватися канонічно-правових та звичаєвих норм здобуття церковної незалежності. Це стало причиною невизнання УАПЦ з боку інших православних церков та жорсткої критики з їхнього боку.

Другу модель унезалежнення православних в Україні паралельно намагався втілити у життя тодішній Предстоятель Української православної церкви митрополит Філарет (Денисенко), який посідав Київську кафедру з 1966 р. Йому вдалося максимально поглибити розмежування компетенції священноначалля РПЦ та УПЦ, що було зафіксовано відповідною Грамотою Патріарха Московського і всієї Русі Алексія II у жовтні 1990 р. Відповідно до цього документа, УПЦ отримувала незалежність і самостійність у внутрішньому управлінні, що максимально наближало її до статусу автономії у рамках РПЦ, але не забезпечувало її автономного статусу у загальноприйнятому у вселенському православ'ї розумінні. УПЦ і надалі залишалася невід'ємною складовою РПЦ.

Після здобуття Україною незалежності такий ступінь унезалежнення УПЦ від РПЦ стає явно недостатнім. Тому з ініціативи Предстоятеля УПЦ цією церквою здійснюються подальші кроки, спрямовані на поглиблення її незалежності від РПЦ аж до здобуття нею статусу автокефальної. Ця робота провадилася у спосіб, визначений канонами. 1-3 листопада 1991 р. у Києві відбувається Помісний Собор УПЦ, що одногolosно підтримав ідею унезалежнення УПЦ, як таку, що відповідає реальному стану УПЦ як самодостатньої величини та новим політичним реаліям.

У наступний період проблема надання православним України повної незалежності перетворюється на предмет жорсткої боротьби як всередині самої УПЦ, так і між священноначаллям РПЦ та УПЦ. Попри повну підтримку ідеї автокефалії православних в Україні з боку держави та рішення згаданого Помісного Собору УПЦ, Архієрейський Собор РПЦ, що відбувся у Москві 31 березня — 4 квітня 1992 р., відмовляє українським православним в отриманні бажаного для них канонічно-правового статусу їхньої церкви. Рішенням цього собору митрополита Філарета було усунено з посади Предстоятеля УПЦ, на яку його було призначено пожиттєво, а згодом своїм рішенням РПЦ позбавляє його всіх ступенів священства та накладає на нього церковні прокльони.

27-28 травня 1992 р. з ініціативи Московської патріархії та без відома світської української влади єпископи УПЦ зібралися у Харкові, де провели Архієрейський собор УПЦ, на якому змістили митрополита Філарета з поста Предстоятеля УПЦ, обравши новим Предстоятелем своєї церкви митрополита Володимира (Сабодана). Ці події викликали різко негативну реакцію політичного керівництва України, що на деякий час створило незручності для УПЦ та її Предстоятеля.

Критична ситуація, в якій виявився митрополит Філарет, спонукала його та вірні йому структури УПЦ об'єднатися з частиною УАПЦ й утворити Українську

православну церкву Київського патріархату. Об'єднання відбулося 25-26 червня 1992 р. на об'єднавчому Соборі за безпосередньої участі ряду народних депутатів України та зі схвалення Президента України Л.М.Кравчука.

Щоправда, обраний Патріархом об'єднаної церкви Мстислав (Скрипник) цього об'єднання не визнав. Після його смерті, що наступила невдовзі, Патріархом УПЦ КП обирають митрополита Володимира (Романюка), а неприєднана до УПЦ КП частина УАПЦ обирає своїм Патріархом Димитрія (Ярему). Згодом УПЦ КП очолює обраний 1995 р. на цю посаду Патріарх Філарет.

Весь цей час між сторонами православного конфлікту точилися жорсткі суперечки за храми. 1996 р. Архієрейський Собор УПЦ зняв питання про автокефалію УПЦ з порядку денного, аж до згаданого невдалого повернення до нього 2000 р. Надалі позиції суб'єктів міжправославного конфлікту у цьому питанні усе більше розходилися, а з церковного середовища за весь цей час на вийшло жодної прийнятної для усіх сторін ініціативи щодо його розв'язання. Таким чином найбільша величина релігійного життя України виявилася значною мірою виключеною із загального його контексту, а наступні роки принесли лише деяке заспокоєння у православне церковне середовище, де відкритий конфлікт поступився місцем позиційному протистоянню сторін.

Таким чином можна резюмувати, що за роки незалежності України Церква із маргінального утворення трансформувалася у повноцінну суспільну інституцію, співмірну як за питомою вагою, так і за своїм впливом з іншими суспільними інституціями. Вона і надалі динамічно розвивається, а її кількісний ріст переходить у нову якість діяльності самих церковних інститутів та державно-суспільно-церковних відносин.

Процес оптимізації мережі релігійних інститутів в Україні ще далекий від свого завершення, тому в перспективі слід очікувати як значного кількісного зростання Церкви, так і напрацювання нею нових форм релігійної діяльності та суспільно значущої роботи. Цей процес буде тривати доти, доки інституційні показники релігійності не будуть дорівнювати рівню і ступеню релігійності наших громадян, що досі активно зростали.

Подальший розвиток Церкви тісно пов'язаний також з її здатністю знаходити відповідні алгоритми розв'язання конфліктів, що час від часу виникали або зберігаються впродовж усього періоду незалежності України, та точного визначення своєї нової ролі у суспільному розвитку, найважливішою серед яких є роль стабілізуючого та провідного чинника у зростанні суспільної моралі.